

Analiza uzoraka naseljenosti u avarskom periodu u Kontinentalnoj Hrvatskoj

---

Jurakić, Lorena

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:042766>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Lorena Jurakić

**Analiza uzoraka naseljenosti u avarskom periodu u
Kontinentalnoj Hrvatskoj**

Diplomski rad

**Zagreb
2021.**

Lorena Jurakić

**Analiza uzoraka naseljenosti u avarskom periodu u
Kontinentalnoj Hrvatskoj**

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistre geografije

**Zagreb
2021.**

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu diplomskog sveučilišnog studija *Geografija; smjer: Geografski informacijski sustavi* na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom doc. dr. sc. Luke Valožića

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Diplomski rad

Analiza uzoraka naseljenosti u avarskom periodu u Kontinentalnoj Hrvatskoj

Lorena Jurakić

Izvadak: Ovaj rad bavi se lokacijama naselja i uzorcima naseljenosti tijekom avarskog doba u Kontinentalnoj Hrvatskoj, za vrijeme ranog srednjeg vijeka od 5. stoljeća do kraja 8. stoljeća. Pomoću vizualizacije uzoraka naseljenosti na kartografskim prikazima, primarno ostataka avarskih groblja, cilj je doći do zaključaka gdje je naseljenost u to doba bila najintenzivnija i koja su njena obilježja. Također, u ovom kontekstu istraženo je doseljavanje Hrvata na prostor Kontinentalne Hrvatske, koji na početku žive u simbiozi s Avarima. Prije doseljavanja Avara, ovaj prostor obilježio je utjecaj Rimskog Carstva. Prema hipotezi rada, rimska arhitektura i prometnice temelji su za naseljavanje i gospodarstvo novih doseljenika, kao i rimski limes za vojni značaj. Proučava se poveznica rimskih ostataka s avarskim ostacima, s posebnim osvrtom na važne rimske prometne rute u Kontinentalnoj Hrvatskoj.

66 stranica, 19 grafičkih priloga, 28 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: Kontinentalna Hrvatska, rimske ceste, strateški, Avari, Slaveni, sjedilački, naseljenost.

Voditelj: doc. dr. sc. Luka Valožić

Povjerenstvo: doc. dr. sc. Luka Valožić
prof. dr. sc. Borna Fuerst-Bjeliš
doc. dr. sc. Ivan Zupanc

Tema prihvaćena: 16. siječnja 2020.

Rad prihvaćen: 11. veljače 2021.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Master Thesis

Analysis of Avar Period Population Patterns in Continental Croatia

Lorena Jurakić

Abstract: This thesis investigates the settlement locations and population distribution in the Avar period in Continental Croatia during the early Middle Ages from the 5th century to the end of the 8th century. By means of the cartographic representation of the settlement patterns, primarily the remains of Avar cemeteries, the aim is to draw conclusions about population distribution and characteristics. Also, the immigration of Croats to the area of Continental Croatia, who initially lived in symbiosis with Avars, is examined within the context. Before the settlement of the Avars, this area was greatly influenced by the Roman Empire. The hypothesis states that the Roman architecture and road network were the foundations of the settlement and economy of new settlers, as well as Roman limes for new military significance. The connection between Roman remains and Avar remains is examined, with special reference to important Roman traffic routes in Continental Croatia.

66 pages, 19 figures, 28 references; original in Croatian

Keywords: Continental Croatia, Roman roads, strategic, Avars, Slavs, sesil, population.

Supervisor: Luka Valozić, PhD, Assistant Professor

Reviewers: Luka Valozić, PhD, Assistant Professor
Borna Fuerst-Bjeliš, PhD, Full Professor
Ivan Zupanc, PhD, Assistant Professor

Thesis title accepted: 16th January 2020

Thesis accepted: 11th February 2021

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia.

Sadržaj:

Zahvale

1. Uvod	1
2. Pregled dosadašnjih istraživanja i literature	3
3. Pristup istraživanju	5
4. Opis i povijest prostora istraživanja	6
5. Rimski temelji i ostavština u Kontinentalnoj Hrvatskoj.....	10
5.1. Rimski lokaliteti na području Kontinentalne Hrvatske.....	11
5.2. Rimske ceste na području Kontinentalne Hrvatske	16
5.2.1. Podravska magistrala	18
5.2.2. Posavska magistrala.....	20
5.2.3. Dunavski limes u Hrvatskoj	23
5.2.4. Sporedne prometnice i pretpostavljene rimske ceste.....	25
6. Avarsko podrijetlo i povijest	29
6.1. Avari i Hrvati	36
6.2. Način života (prema nalazištu u Šarengradu) i ustroj države Avara	39
7. Avarski lokaliteti na području Kontinentalne Hrvatske	43
7.1. Karakteristika avarskih lokaliteta	47
7.2. Avarski lokaliteti na temeljima rimskih lokaliteta.....	52
8. Rezultati i rasprava	55
9. Zaključak	60
Literatura:	63
Izvori:	65
Prilozi:	
Popis slika	VII

Zahvale

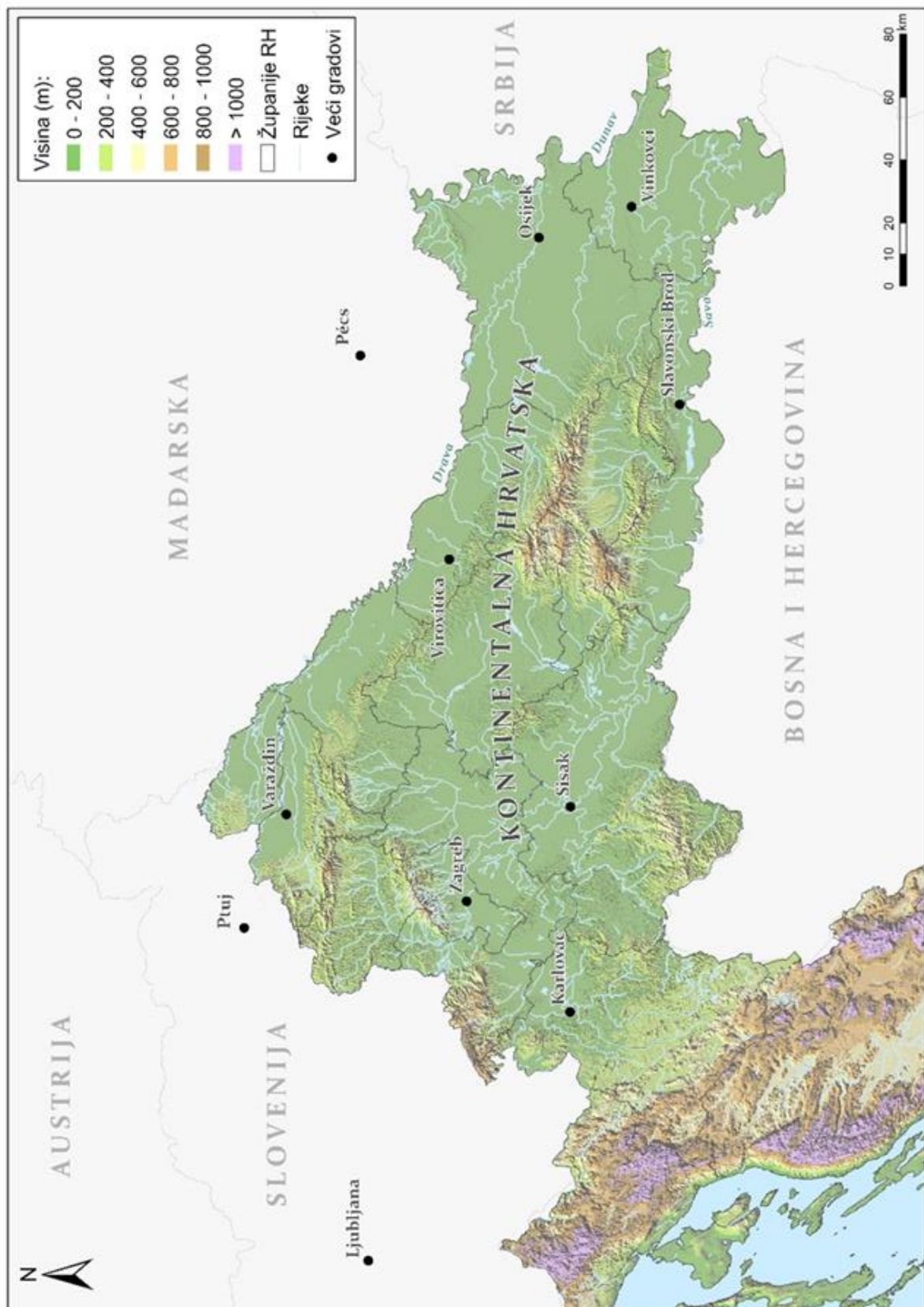
Želim zahvaliti svojoj obitelji i prijateljima na podršci tokom pisanja Diplomskog rada, pogotovo najboljoj prijateljici Petri Godec te mentorima Luki Valožiću i Piji Šmalcelj Novaković. Hvala Vam od srca!

1. Uvod

Ovaj diplomski rad bavi se lokacijama naselja i uzorcima naseljenosti u avarskom periodu u Kontinentalnoj Hrvatskoj za vrijeme ranog srednjeg vijeka. Pomoću vizualizacije uzoraka naseljenosti na kartografskim prikazima, primarno ostataka avarskih groblja, cilj je doći do zaključaka gdje je naseljenost u to doba bila najintenzivnija i koja su njena obilježja. Odnosno pokušat će se zaključiti koja su to bila središta naseljenosti u avarskom periodu u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Dolazi se do zaključaka vezanih uz način života, dvojnost naselja, podrijetlo naselja i specijalizacije privrede unutar njih. Također, pokušat će se zaključiti koja su to naselja mogla nastati isključivo u to doba. Analizirati će se pojedini avarski lokaliteti koji su najopsežnije i najaktualnije istraženi kako bi se dobio uvid života tadašnjih stanovnika Kontinentalne Hrvatske. Vrlo bitna poveznica s Avarima je i doseljavanje Hrvata na prostor Kontinentalne Hrvatske, koji na početku žive u simbiozi s njima. Ovo se istraživanje uvelike bavi tom poveznicom i fenomenima vezanim uz to. Komentirat će se i raspravljati teorije znanstvenika o podrijetlu Hrvata i poveznice njih s Avarima. Veliki dio rada posvećen je opisu etnogeneze, povijesti, načina života i ustroja države Avara.

Prije doseljavanja Avara ovaj prostor je obilježio utjecaj Rimskog Carstva. Hipoteza je ta da su rimski temelji poput arhitekture i prometnica baza za naseljavanje i gospodarstvo novih doseljenika, kao i rimski limes za vojni značaj. Proučava se poveznica rimskih ostataka s avarskim ostacima, s posebnim osvrtom na bitne rimske prometne rute u Kontinentalnoj Hrvatskoj. U strukturi rada primjećuje se dvojnost sadržaja, jer se na početku bavi rimskim temeljima, a zatim u drugom dijelu avarskim ostacima u Kontinentalnoj Hrvatskoj. No, rimska (i bizantska) kultura na tom prostoru nije se mogla zanemariti i nasljeđe koje je ona ostavila je veoma bitno za smještanje čitaoca u tadašnji prostor Kontinentalne Hrvatske, njenih ruta i središta naseljenosti.

Prostor istraživanja je Kontinentalna Hrvatska odnosno međuriječje Save na jugu, Drave na sjeveru i Dunava na istoku. Opširniji opis granica ovog područja, prirodne osnove i povijesnih prilika opisane su jednom od idućih poglavlja. Vezano uz prostorni okvir istraživanja bitno je navesti kako je to prostor koji je tokom vremena mijenjao različite opsege i nazive. No, uvelike odgovara, kako će se često navoditi dalje u radu, prostoru južne Panonije. Panonija je bila rimska pokrajina koja je obuhvaćala prostor današnje Panonske nizine (sl.1).

Sl.1. Prostor istraživanja – područje Kontinentalne Hrvatske

Izvor: DGU, 2016.

Administrativni pojam Panonija više ne postoji već se koristi naziv Panonska nizina za ravnicu između obronaka Karpata, Tatra, Alpa i Dinarida koji se poklapa s današnjim državama Mađarskom, sjevernom Srbijom, dijelom Slovačke i Kontinentalnom Hrvatskom. Kontinentalna Hrvatska je u 7. i 8. stoljeću, za vrijeme Avarske dominacije u Panonskoj nizini, bila pod njihovim izravnim utjecajem, kao i pod utjecajem doseljavanja Slavena odnosno Hrvata. Ovaj prostor naseljen je još od prapovijesti te je kroz godine zbog svoje bogate prirodne osnove i strateškog položaja bila mjesto izmjene mnogih različitih utjecaja.

Vremenski okvir istraživanja smješten je u vrijeme ranoga srednjeg vijeka od druge polovice 5. do kraja 8. stoljeća kada na prostoru Kontinentalne Hrvatske dominiraju Avari. Srednji vijek započinje padom Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine, a avarska dominacija jenjava dominacijom Slavena krajem 8. stoljeća. Zbog uske povezanosti Avarskog kaganata (kao i svih novoosnovanih država u Europi u to doba) s temeljima Rimskog Carstva poput cesta, naselja, gradova i granica uzima se i širi vremenski okvir od 1. do 8. stoljeća. Također, projekt Instituta za arheologiju *Život na rimskoj cesti – komunikacije, trgovina i identiteti na rimskim cestama u Hrvatskoj* čiji je dio ovaj Diplomski rad smješten je u vremenski okvir od 1. do 8. stoljeća. Projekt se bavi životom neizravnih sljedbenika rimske kulture kao što je populacija avarskog stanovništva.

2. Pregled dosadašnjih istraživanja i literature

Institut za arheologiju vizualizirao je bazu antičkih lokaliteta na području cijele Hrvatske u sklopu interaktivne karte na web stranici *Baza antičkih arheoloških lokaliteta Republike Hrvatske*. Godine 2018. djelatnici Instituta započeli su s provođenjem projekta nazvan *Život na rimskoj cesti – komunikacije, trgovina i identiteti na rimskim cestama u Hrvatskoj od 1. do 8. stoljeća*. Projekt se bavi životom na rimskim cestama i putevima u rimsko doba s obzirom na regionalne razlike i život neizravnih sljedbenika rimske kulture kao što je populacija kasnoavarskog stanovništva u post-rimskom svijetu. Proučavajući kartografski prikaz tada poznatog antičkog svijeta *Tabulu Peutingerianu* na kojoj su prikazane pripadajuće trgovačke rute i gradovi, utvrde i postaje, može se doći do mnogih zaključaka o strateškoj važnosti u trgovini i obrani južne Panonije te kolonija i municipija koji su se tamo nalazili. Za rekonstrukciju rimskih cesta veoma je korisna knjiga Hrvoja Gračanina – *Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj Južnoj Panoniji* koja temeljito opisuje lokacije tadašnjih prometnica i ruta na području Kontinentalne Hrvatske.

Također, materijalni arheološki nalazi ostataka rimskih cesti i puteva, kanala pored njih, miljokaza, putnih postaja i odmarališta dokazi su postojanja cirkulacije prometa. Ostaci javnih, stambenih, gospodarskih i sakralnih objekata dokazi su naseljavanja i zadržavanja na nekom prostoru. Mnoge današnje prometne rute podudaraju se s rutama rimskih prometnica. Također, puno lokacija zadržavanja ljudi i dobara u rimsko doba podudara se s današnjim gospodarskim, stambenim i javnim središtima i lukama.

Austrijski povjesničari Walter Pohl i Otto Kronsteiner među prvima su proučavali veze Avara sa Slavenima i doveli u vezu njihovo moguće zajedničko podrijetlo. Emil Heršak je na temelju njihovih istraživanja 1998. i 2002. godine zajedno s kolegicama Anom Silić i Sanjom Lazanin sažeo pitanje etnogeneze Avara i vezu hrvatskog podrijetla s njima u dva članka, *Veze srednjoazijskih prostora s hrvatskim srednjovjekovljem* i *Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest*. Bitan izvor o međusobnoj povijesti Avara i Hrvata je i djelo Konstantina VII. Porfirogeneta iz 10. stoljeća, *O upravljanju carstvom*.

Okvirna saznanja o Avarima saznanju se iz internetskog članka bošnjačkog povjesničara Hamze Hamzabegovića koji također na temelju informacija iz Pohllovih radova dolazi do zaključaka o njihovom načinu života i ustroju države. Informacije o lokacijama avarskih nalazišta i predmetima koji su tamo pronađeni šire su obradili Hrvoje Gračanin i Pia Šmalcelj Novaković. Od potomje, informacije o karakteristikama avarskih lokaliteta su dobivene privatnom suradnjom u sklopu projekta Instituta za arheologiju, *Život na rimskoj cesti*. Hrvoje Gračanin ih opisuje u znanstvenom članku *Avari, južna Panonija i pad Sirmija*. Također, Hrvoje Gračanin se u knjizi Matice Hrvatske o povijesti Hrvatske u ranom srednjem vijeku, *Nova zraka u europskom svjetlu*, bavi pitanjem uzoraka naseljenosti Kontinentalne Hrvatske Avarima. On je, isto tako, s kolegama Anitom Rapan Papeša i Goranom Bilogrivićem obradio pitanja opstanka kolonija Siscije i Cibaliae u ranom srednjem vijeku što se usko veže s naseljavanjem Avara u Kontinentalnoj Hrvatskoj.

Što se tiče opisa pojedinačnih avarskih lokaliteta, informacije su dobivene iz znanstvenih članaka i rezultata (bio)arheoloških istraživanja arheologa koji se najviše bave Avarima, Anite Rapan Papeša, Andree Rimpf, Pije Šmalcelj Novaković, Zrinke Premužić i Marka Dizdara. Oni su proveli najnovija istraživanja avarskih lokaliteta u 21. stoljeću, poput Šarengrada, Nuštra i Otoka.

3. Pristup istraživanju

Primarna metoda istraživanja naseljenosti Avara i njihove veze s rimskim lokalitetima i prometnicama je izrada kartografskih prikaza u programu ArcGIS Pro uz pomoć podataka dobivenih od Instituta za arheologiju i suradnjom s arheologinjom Pijom Šmalcelj Novaković na njihovom projektu *Život na rimskoj cesti*. Na kartografskim prikazima korištene su metode i alati poput Hillshade, Create Features, Select by Attributes, Symbology, uglavnom, metode kategorizacije i vizualizacije. MS Excel je upotrijebljen za izradu tablica.

Sekundarna metoda je iščitavanje literature vezane uz tematiku diplomskog rada. Literatura koja je u široko obradila tematiku naseljenosti i načina života Avara je autora Hrvoja Gračanina i Anite Rapan Papeš. Prije uopće donošenja zaključaka o toj temi treba pročitati povijesne izvore kako bi se shvatio okvir tih događanja u ranom srednjem vijeku, poput iščitavanja Hrvatske Enciklopedije i starih izvora poput djela Herodota i Konstantina VII. Porfirogeneta. Nakon dobivene svijesti o načinu života za vrijeme ranog srednjeg vijeka iščitavaju se informacije o istaknutim pojedinačnim avarskim lokalitetima poput Nuštra i Šarengrada. Također, korištena je i metoda obilaska terena rimskih lokaliteta Andautonije u Šćitarjevu i Siscije u Sisku te posjet muzejima, isto tako kako bi se dobila konkretna svijest o tadašnjem povijesnom okviru.

Teorijski okvir je taj da nema istaknutijih dokaza o avarskoj naseljenosti u Kontinentalnoj Hrvatskoj osim kontinuiranosti pokapanja na njihovim otkrivenim nekropolama. Zato će se ovaj rad uvelike baviti teorijom da su Hrvati potekli od Avara. Znajući da su Avari većinom europskog fizičkog izgleda, pomiješani s turkijskim i iranskim plemenima, moguće je da su Hrvati potekli od njih jer također postoje i iranska i tursko-bugarska teorija podrijetla Hrvata. Tu je i teorija koja je danas prihvaćena od strane hrvatskog naroda i struke, prema Konstantinu VII. Porfirogenetu koji piše kako je bizantski car Heraklije pozvao Hrvate na današnji prostor Balkana kako bi pomogli u borbi protiv Avara. Austrijski znanstvenici Walter Pohl i Otta Kronsteiner kažu da su Hrvati potekli iz ratničkog staleža Avara, što nije toliko isključivo i nemoguće. Također, vezano uz naselja avarskog perioda u Kontinentalnoj Hrvatskoj, teorija je da postoji polaritet funkcija naselja na vojne i civilne, te javljanje specijalizacije privrede unutar civilnih naselja. Što se tiče naseljavanja, Avari i Hrvati su se, kao i narodi prije njih, naseljavali na strateški najpovoljnijim lokacijama, ostacima vojnih

utvrda, uz rijeke i prometne puteve te u kotlinama gora, također, i na poljoprivredno povoljnijim južnim padinama obronaka istih.

4. Opis i povijest prostora istraživanja

Kontinentalna Hrvatska je dio Republike Hrvatske između rijeke Drave na granici s Mađarskom, rijeka Une i Save na granici s Bosnom i Hercegovinom i Sutle, Kupe i Žumberačkog gorja na granici sa Slovenijom te do rijeke Dunav na granici sa Srbijom sve do Gorskog kotara i Like. Od gorskih uzvišenja se ističu Krndija, Papuk, Psunj i Dilj u Slavoniji te Žumberak, Samoborsko gorje, Medvednica, Ivanščica, Kalnik, Zrinska gora, Petrova gora, Bilogora i Moslavačko gorje u Središnjem dijelu Hrvatske. Od ostalih rijeka još se ističu Bosut, Vuka, Lonja, Pakra, Orjava, Česma, Odra i Krapina. Kontinentalna Hrvatska obuhvaća prostor od 14 županija, a to su: Vukovarsko-srijemska, Osječko-baranjska, Brodsko-posavska, Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Sisačko-moslavačka, Koprivničko-križevačka, Bjelovarsko-bilogorska i Krapinsko-zagorska županija te Varaždinska, Međimurska, Karlovačka, Zagrebačka županija i Grad Zagreb. Najveći gradovi Kontinentalne Hrvatske su Zagreb, Osijek, Slavonski Brod, Karlovac, Sisak i Varaždin.

Kontinentalna Hrvatska pripada jugozapadnom dijelu Panonske nizine. Gospodarski značaj ovog područja Hrvatske očituje se u plodnoj ravnici između tri velike plovne rijeke bogatoj šumom i faunom s brojnim povoljnim obroncima brežuljaka i gora. Strateški značaj danas se najviše očituje u prometnom značenju. Kontinentalna Hrvatska čvorište je važnih prometnica prema zapadnoeuropskim i baltičkim zemljama te prema Jadranskomu, Egejskom i Crnomu moru. U Kontinentalnoj Hrvatskoj postoje naftonosna područja pa tuda prolazi Jadranski naftovod. Također, kroz povijest je ovaj prostor bio područje previranja i izmjena mnogih naroda te je također bitan i njegov strateški obrambeni i granični položaj.

Prostor Kontinentalne Hrvatske naseljen je od prapovijesti i na njemu su se izmijenile razne kulture. U njegovom sjevernom i zapadnom dijelu nalaze se mnoge špilje koje su za vrijeme prapovijesti bile dom praljudi i ljudi, kao što su Veternica, Vindija i Hušnjakov brijeg. U mlađem kamenom dobu započinje sjedilački način života ljudi te se pojavljuju kulture poput starčevačke, vinčanske i sopotske kulture. Najbogatija nalazišta iz ovog doba su u Vučedolu, Vukovaru, Samatovcima, Bogdanovcima i Bapskoj u istočnoj Slavoniji. Ovdje se nalazi najdulje kontinuirano naseljeni grad u Europi, Vinkovci. Bakreno, brončano i željezno doba

započinju sa složenijom proizvodnjom oruđa i oružja od bakra, bronce zatim i željeza te se iz tog doba s bogatim nalazima ističu Vučedolska, Vinkovačka i Daljska kultura.

Razdoblje mlađeg željeznog doba započinje doseljavanjem Kelta na prostore Kontinentalne Hrvatske gdje tada borave panonski Iliri, a završava rimskim osvajanjem ovog prostora i potpunom romanizacijom stanovništva. Za vrijeme Rimskog Carstva prostor Kontinentalne Hrvatske pripadao je južnom dijelu rimske pokrajine Panonije. Panonija (lat. *Pannonia*) je antički naziv za područje pokrajine Rimskog Carstva kojoj je granica na sjeveru i istoku bila desna obala Dunava, od Beča do ušća Save u Dunav. Granica na jugu je bila nešto južnije od Save i Kupe, a na zapadu je Panonija graničila s pokrajinom Norik. Panoniju su nastanjivali Panonci, pomiješani mjestimično s keltskim plemenima. Rimljani su 35. godine prije Krista pod Oktavijanom počeli prodirati u Panoniju, koja je nakon Panonskoga rata od 12. do 9. godine prije Krista postala rimskim teritorijem. Na početku 2. stoljeća Panonija je upravno podijeljena na Gornju Panoniju (lat. *Pannonia Superior*) na zapadu i na Donju Panoniju (lat. *Pannonia Inferior*) na istoku. Rimski car Dioklecijan je 297. godine podijelio cijelu Panoniju na četiri područja provodeći novi administrativni ustroj države. Gornju Panoniju podijelio je na Prvu Panoniju (lat. *Pannonia Prima* ili *Pannonia Superior*) sa sjedištem u Savariji (danas Szombathely u Mađarskoj) i na Savsku Panoniju (lat. *Pannonia Savia*) sa sjedištem u Sisciji (danas Sisak). Donju Panoniju podijelio je na Panoniju Valeriju (lat. *Pannonia Valeria*) sa sjedištem u Sopijani (danas Pécs u Mađarskoj) i na Drugu Panoniju (lat. *Pannonia Secunda* ili *Pannonia Inferior*) sa središtem u Sirmiumu (danas Sremska Mitrovica u Srbiji) (Hrvatska enciklopedija, 2020) (sl.2).

Kontinentalnu Hrvatsku bi tada činila većina prostora provincije Panonije Savije, dio Druge Panonije zapadno od Dunava te najjužniji dio Panonije Valerije uz rijeku Dravu, odnosno južna Panonija. Pri diobi Rimskoga Carstva na Zapadno i Istočno, sve su četiri Panonije pripale Zapadnom Rimskom Carstvu. U rimsko doba prostor južne Panonije bio je važno tranzitno područje između zapadnih i istočnih dijelova Rimskog Carstva, a njezine prometnice su imale istaknutu ulogu u tadašnjim političkim prilikama. „Njima su prolazili carevi i rimske vojske u pokretima prema istoku ili zapadu, na njihovim su pravcima znale biti vođene presudne bitke, a kasnije su olakšavale prodore raznih barbarskih naroda” (Gračanin, 2009).

Sl.2. Rimska pokrajina Panonija s prikazanim granicama pripadajućih provincija

Izvor: Hrvatska enciklopedija, 2020.

Međusobni sukobi naroda pred kraj antike potakli su premještanje velikog broja ljudi unutar i izvan Zapadnog i Istočnog Rimskog Carstva (kasnije Bizantsko Carstvo). Ostrogoti koji su se smjestili u Panoniji 473. godine kreću u osvajanje Italije koju su potpuno zauzeli do 493. godine. Od 476. godine Italijom je vladao germanski kralj Odoakar koji je napokon srušio Zapadno Rimsko Carstvo i time započeo novu povijesnu eru Srednjeg vijeka.

Razdoblje početka Srednjeg vijeka obilježava Velika seoba naroda kada su se na prostoru Panonije izmjenjivali mnogi narodi poput Gepida, Langobarda, Avara i Slavena. Kao saveznici Bizantskog Carstva Langobardi su se sredinom 6. stoljeća naselili u Panoniji i istočnom Noriku. Ratoborni Avari dolaze u Panoniju 561. godine, a 568. godine već osvajaju Sirmium i tjeraju Langobarde na seobu u Italiju. Avari su se proširili na cijelu Panoniju i Ilirik i nametnuli se Slavenima koji su već od početka 6. stoljeća preko donjega Dunava prodirali na područje Bizantskog Carstva. Slaveni su se do 7. stoljeća naselili na cijelom Balkanu, a time i Hrvati.

Razdoblje do kraja 8. stoljeća obilježava vlast prvog i drugog avarskog kaganata, međutim, Avari s vremenom postaju malobrojniji pa počinje slavenska dominacija. Karlo Veliki je potkraj 8. stoljeća uništio državu Avara, a Slaveni su ostali u Panoniji, kao i asimilirani Avari. Krajem 9. stoljeća Mađari su prodrli preko Karpata u Panonsku nizinu i potisnuli Slavene, zaposjedajući Prvu Panoniju i Panoniju Valeriju, osim njezina sjeverozapadnoga dijela, koji su držali Nijemci. Savska Panonija i Druga Panonija ostale su u posjedu Slavena. Ime Panonija se otada postepeno gubi, a međuriječje Save, Drave i Dunava nazvano je *Slavonija* – zemlja nastanjena Slavenima. Međutim, naziv Panonija sačuvao se u današnjem nazivu Panonske nizine koja obuhvaća prostor Podunavlja između Dinarida i Karpata (Hrvatska enciklopedija, 2020).

„Na kraju antike Velika seoba naroda dovodi mnoštvo raznorodnih naroda ne samo u Panoniju nego i u gorske krajeve između Drave i Jadrana (...) Na prostoru Hrvatske, uz vrlo složenu smjenu germanskih i dijela iranskih osvajača, nalazio se sam prototip azijske najezde – pokret Huna. Prema tom prototipu suvremenici su doživljavali iduće provale Avara i Bugara, tijesno vezane za slavenske seobe, a poslije su i Mađare poistovjećivali s Hunima. Do kraja srednjovjekovlja, prostor Hrvatske, u širem hrvatsko-slavonskom opsegu i u državnom savezu s Mađarima i Habsburgovcima, pretrpjet će još dva snažna prodora iz Azije – najprije tatarsko-mongolski upad, u kojemu je stradao Zagreb, a potom osmansko-turske osvajače“ (Heršak i Lazanin, 1998, 16).

U 9. stoljeću formirana je kneževina Panonska Hrvatska koja je bila vazal Franačke države te tada Hrvati službeno prihvaćaju kršćanstvo. U 10. stoljeću hrvatski kralj Tomislav ujedinjuje kneževine Panonsku i Primorsku Hrvatsku u Hrvatsko kraljevstvo. Dolaskom Mađara i ulaskom Hrvatske u personalnu uniju s njima 1102. godine počinje njihova osamstogodišnja dominacija nad prostorom Kontinentalne Hrvatske.

U 15. stoljeću dolazi do provale Osmanlija na prostor Kontinentalne Hrvatske. Osmanlije osvajaju Srijem i područje do Osijeka i Đakova, kao i prostor do Siska. Veliki gubici u bitkama s Osmanlijama u 16. stoljeću dovodi do raspada Ugarsko-hrvatskog kraljevstva te ulaska u uniju s Habsburškom Monarhijom i ona obilježava period sve do početka suvremenog doba 1918. godine. U to doba razvijaju se historiogeografski pojmovi *Antemurale Christianitatis*, *ostaci ostataka* i *Vojna Krajina*. Papa Leo X. je 1519. godine Hrvatskoj dodijelio naziv *Antemurale Christianitatis* uzevši u obzir da je to tada bio prostor prve crte obrane kršćanskih naroda Europe pred Osmanskim Carstvom. Pojam *ostaci*

ostataka označava površinom najmanji prostor Hrvatske pod kontrolom Habsburške Monarhije 1606. godine. Sredinom 15. stoljeća počeo se koristiti pojam Vojna krajina za prostor obrambenog pojasa protiv Osmanskog Carstva koji se protezao od Jadranskog mora do Karpata. Sredinom 16. stoljeća Vojna krajina službeno postaje militarna provincija Habsburške Monarhije koju čini neprekinuti pojas vojnih utvrda čime uvelike podsjeća na Dunavski limes za vrijeme Rimskog Carstva. U povijesti je Vojna krajina poznata kao politički, vojni, gospodarski i društveni fenomen. Vojna krajina u Hrvatskoj se dijelila na prostor Hrvatske Vojne krajine i Slavonske Vojne krajine i činile su najzapadniji i najstariji dio Vojne krajine. Kasnije se taj prostor dijeli na Karlovačku krajinu, Bansku krajinu, Varaždinsku krajinu i Slavonsku krajinu. Za vrijeme postojanja Vojne krajine osnovani su mnogi gradovi i građene mnoge utvrde na području Kontinentalne Hrvatske, na primjer Karlovac 1579. godine i Bjelovar 1756. godine. Vojna krajina ukinuta je 1881. godine i pripojena Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u sklopu Austro-Ugarske Monarhije (Hrvatska enciklopedija, 2020).

Za vrijeme Socijalističke federativne republike Jugoslavije Kontinentalna Hrvatska je pripadala prostoru Savezne Republike Hrvatske. Sa željom izlaska Hrvatske iz državne institucije Jugoslavije 1991. godine počinje Domovinski rat. Veliki dio Kontinentalne Hrvatske je bio pod izravnom agresijom od strane Srbije te su formirane crte obrane na tom prostoru poput Istočnoslavonskog bojišta, Zapadnoslavonskog i podravskog bojišta, Banovinskog bojišta i Kordunskog bojišta. Konačno, 1995. godine Domovinski rat završava i Hrvatska postaje nezavisna država. Kroz cijelu povijest prostora Kontinentalne Hrvatske ističe se strateški gospodarski i politički značaj tog prostora.

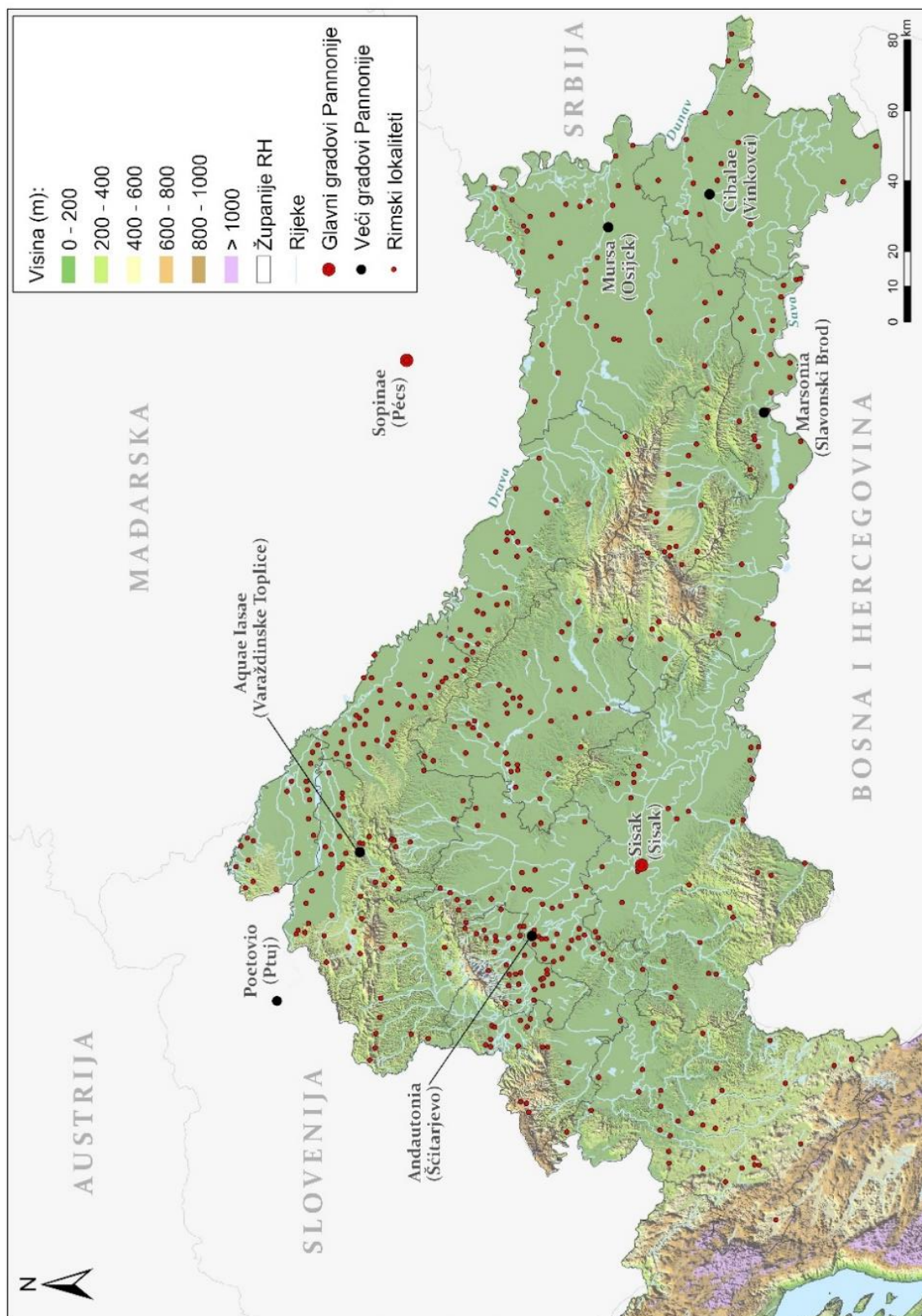
5. Rimski temelji i ostavština u Kontinentalnoj Hrvatskoj

Rimska kultura i znanost te latinski jezik i pismo srž su mnogih današnjih kultura, jezika, tehnologija, struka, religija i mnogih drugih životnih aspekata. Konkretno na primjeru Hrvatske, obvezatno učenje Latinskog jezika u gimnazijama i Rimsko Pravo kao temelj današnje jurisdikcije. Dio rimske ostavštine su i rimska arhitektura i ceste, koje se često i dalje poklapaju s lokacijama suvremenih cesta. Ljudi su oduvijek tražili što kraći i isplativiji put do nekog odredišta. Za vrijeme Rimljana gradovi su bili središta razgranate trgovine i industrije, dok su ceste bile žile samog Carstva. Bez njih Rimljani nisu mogli niti osvojiti, niti se zadržati na područjima kojima su vladali. One su povezivale provincije i naselja ili su, kao u slučaju Dunavskog limesa, činile okosnicu obrambenog sustava granice Rimskog

Carstva. Inženjerske i geodetske vještine Rimljana građenja cesti i naselja stvorile su poveznice po kojima je u razdobljima nakon propasti Rimskog Carstva organiziran život i osnivana su naselja te su pružile temelj mnogim današnjim rutama. Život na većini rimskih cesti nastavio se i nakon pada Rimskog Carstva i nije prestao do danas, a bivše rimske pokrajine su međusobno povezane s narodima različitih pozadina i podrijetla. Nakon propasti Rimskog Carstva rimske ceste čine dio baštine i predstavljaju ostavštinu budućim naraštajima. „Duh rimskog načina života ostaje snažan stoljećima nakon propasti i pada rimske države. Taj razvoj/proces možemo pratiti u arheološkom materijalu i stoljećima kasnije, a dvojnost je zapanjujuća: s jedne strane, rimska kultura, u njenom promijenjenom obliku – snažno prilagođena novim povijesnim okolnostima i procesima – živi zahvaljujući ljudima i zajednicama koje podržavaju Romanski identitet kao vlastiti; s druge strane, izravni nasljednik rimske, mediteranske/bizantske kulture i identiteta snažno utječe (izravno i neizravno) i definira srednjovjekovnu materijalnu kulturu koju su stvorile nove populacije s potpuno različitim identitetima, ali smješteni u bivšim rimskim teritorijima/pokrajinama“ (IARH, 2018). S time rečeno, rad se fokusira na život neposrednih nasljednika rimske kulture u ranosrednjovjekovnom svijetu obilježen seobama mnogih naroda, kao u ovom slučaju, populacije Avara.

5.1. Rimski lokaliteti na području Kontinentalne Hrvatske

Na području Hrvatske ima puno ostataka iz antičkog Rima, ponajviše na obali, ali i u Kontinentalnoj Hrvatskoj. U Kontinentalnoj Hrvatskoj se nalazio glavni grad rimske provincije Panonije Savije – Siscia odnosno danas Sisak. Tada najveća i najbitnija urbana središta na tom području bili su: Mursa (Osijek), Cibalae (Vinkovci), Andautonia (Šćitarjevo) i naravno Siscia (Sisak). Tu su još Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) i Aquae Balissae (Daruvar) kao bitna termalna središta. Bitna središta naseljenosti su još bila sela kao mjesta proizvodnje dobara, vojne utvrde zbog obrambene funkcije, putne postaje zbog trgovine te područja oko kamenoloma zbog gospodarske važnosti. Naseljenosti je najviše bila koncentrirana oko rimskih cesti i rijeka Save, Drave i Dunava, ali i oko manjih rijeka poput Bosuta, Kupe i Česme (sl.3).

Sl.3. Rimski lokaliteti na području Kontinentalne Hrvatske

Izvor: IARH, 2017.

Kolonija Siscia (lat. *Colonia Flavia Siscia*) je osnovana još u 1. stoljeću. Pridjev *Flavia* govori da potječe iz dinastije Flavijevaca odnosno iz doba rimskih careva Vespazijana ili od kojeg njegovog sina. Siscia je 35. godine prije Krista postala vojničkom garnizonom, a podignuta je na razinu kolonije kada su rimske legije premještene na Dunavski limes. U prvoj polovici 2. stoljeća car Hadrijan podigao je Mursu na razinu kolonije (lat. *Colonia Aelia Mursa*), a početkom 3. stoljeća kolonijom postaju i Cibalae (lat. *Colonia Aurelia Cibalae*) (Šišić, 1922).

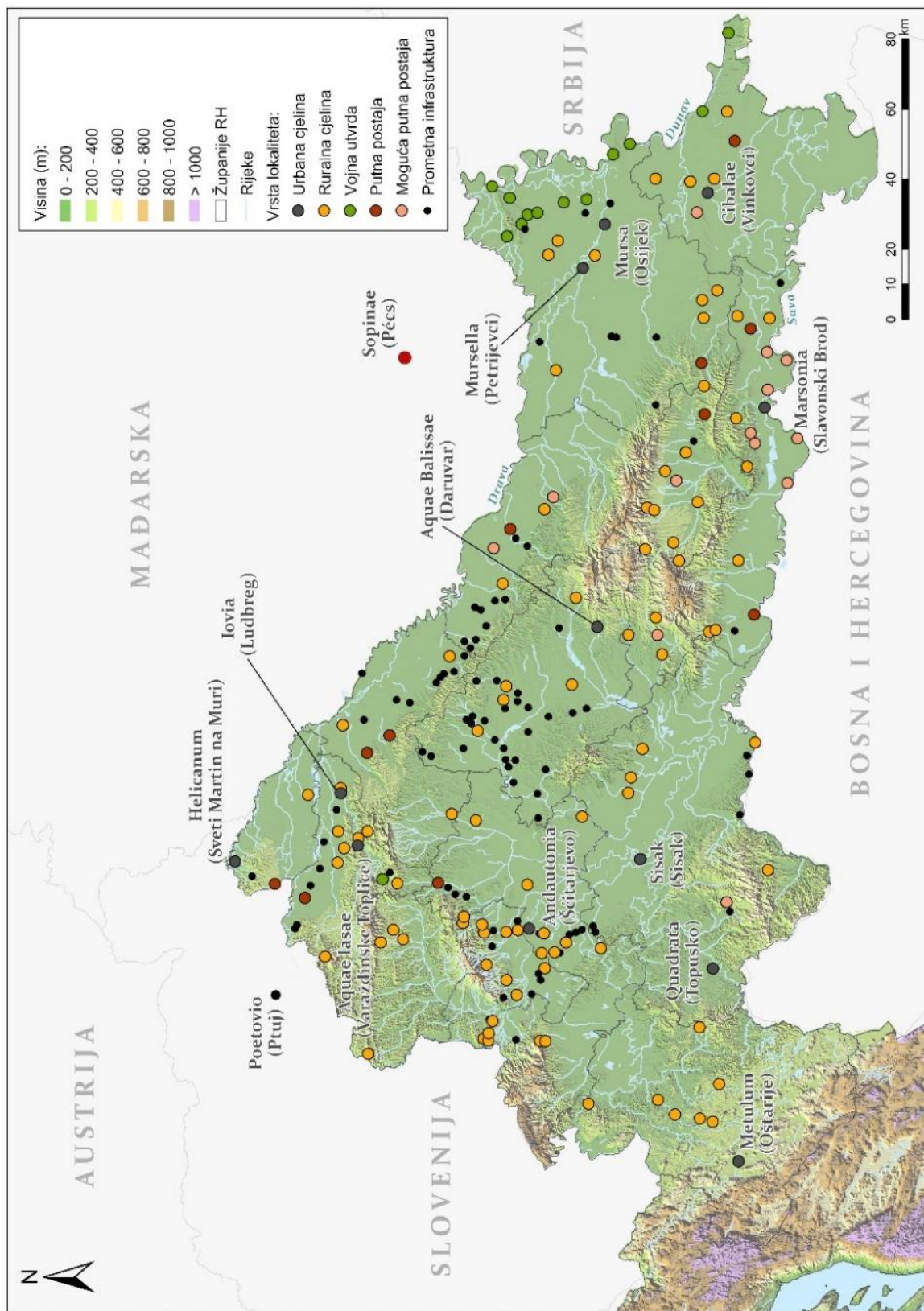
Municipij (lat. *municipium*) je izraz koji se za vrijeme Rimskog Carstva koristio za drugi razred gradova čiji je status bio ispod kolonija, a imali su vlastitu samoupravu. Municipija je u hrvatskom dijelu Panonije bilo mnogo, a uz već spomenute Andautoniju, Aquae Iasae i Aquae Balissae ističu se: Iovia (Ludbreg), Helicanum (Sveti Martin na Muri), Quadrata (Topusko), Metulum (Oštarije), Mursella (Petrijevcu) i Marsonia (Slavonski Brod). Urbana središta bili su centri prometa, trgovine i industrije, naročito keramičarske, tekstilne, staklarske i draguljarske. Također su imali jaku religioznu funkciju sa svojim hramovima i bazilikama i zdravstvenu funkciju zbog termi. Rimski gradovi imali su prilično razvijenu komunalnu i stambenu infrastrukturu i često više nekropola za pokapanje umrlih. Bitni su bili i javni objekti poput foruma i gospodarski objekti poput keramičarskih radionica s pećima. Gradovi poput Marsonije, Murse i Siscije bili su bitna lučka središta. Siscia je imala i kovnicu rimskog novca.

Ruralna središta odnosno sela (lat. *vicus*) centri su proizvodnje dobara poput hrane i pića, drvene građe, metala i kamena za gradnju. U Kontinentalnoj Hrvatskoj ruralnih središta je za vrijeme Rimskog Carstva bilo mnogo. Najviše ih je bilo koncentrirano na južnim padinama obronaka brežuljaka zbog povoljnog tla i dovoljno sunca za poljoprivredu i vinogradarstvo te uz kamenolome i rudnike. Također rimska sela bila su često u blizini većih gradova, cesta i rijeka. Najviše ih je koncentrirano na obroncima Medvednice, Kalnika, Ivanščice i u Požeškoj kotlini te uz veće gradove poput Murse, Cibalae, Aquae Iasae i Andautonije. Često su ruralna naselja koja su nastala na povišenom mjestu (visinska naselja) služila kao refugij odnosno izbjeglište u slučaju rata. Ruralna središta bila su i ladanjske vile imućnijih građana (lat. *villae rusticae*).

Rimskih vojnih utvrda (lat. *castellum*) u Kontinentalnoj Hrvatskoj najviše je uz Dunavski limes uz rijeku Dunav. Odnosno, sve otkrivene izvorno rimske vojne utvrde u Kontinentalnoj Hrvatskoj su u Osječko-baranjskoj županiji i Vukovarsko-srijemskoj županiji, osim jedne u Donjem Makojišću koja je u Varaždinskoj županiji. U Osječko-baranjskoj županiji ih je deset i nalaze se u naseljima Aljmaš, Batina (Ad Militare), Dalj (Teutoburgium), Jasenovac, Kamenac (Aureus Mons), Kneževi Vinogradi (Donatianae), Kopačevo (Ad Labores), Lug (Albanum), Popovac (Quadriburgum) i Zmajevac (Ad Novas). U Vukovarsko-srijemskoj županiji su dvije vojne utvrde, u Iloku (Cuccium) i Sotinu (Cornacum). Rimske vojne utvrde bila su mjesta gdje je obitavala vojska koja je kontrolirala i štitila prostor i granicu Rimskog Carstva. Osim svoje vojne i obrambene funkcije rimske vojne utvrde često su imali i stambenu i gospodarsku funkciju te su tako činili centre naseljenosti. One su štitile vojnike i stanovništvo za vrijeme ratovanja. Također, utvrde su često, osim same zgrade utvrde, imale i fortifikacijske objekte poput bedema i jaraka te pokretne rimske logore. U sklopu vojnih utvrda nerijetko se nalaze i pripadajuća komunalna infrastruktura, stambeni objekti, pogrebni prostori i sakralni prostori poput žrtvenika u kojima su rimski vojnici tražili milost bogova u ratno vrijeme te prognozu ishoda rata.

Bogatstvo rimskih materijalnih nalaza najviše se očituje u ostacima infrastrukture poput stanova (lat. *insulae*), hramova, termi i ladanjskih vila te umjetničkim ostacima poput skulptura od mramora i bronce. Od nalaza rimskih predmeta za svakodnevnu upotrebu na ovim lokalitetima je pronađeno najviše rimskog novca, keramike i stakla. Što se tiče rimskih ostataka u ovom radu su najzanimljiviji ostaci rimske prometne infrastrukture odnosno rimske ceste koje su bile okosnice naseljenosti i prometa ljudi i robe.

Uz ceste su na propisanoj udaljenosti bile podignute putne postaje (lat. *mansiones*) iz kojih su se katkad razvila veća naselja. Uz odmorišta su još postojale putne postaje za izmjenu konjskih zaprega (lat. *mutationes*). Putne postaje i odmorišta bila su mjesta za odmor od puta i okrijepu, pogotovo životinja koji su prevozili ljude i robu. U ovom radu na kartama su putne postaje i odmorišta stavljene u istu kategoriju „Putne postaje“ odnosno „Moguće putne postaje“. Danas poznate putne postaje za vrijeme Rimskog Carstva bile su smještene u naseljima Orolik (Celena), Levanjska Varoš (Leuconum), Ruševo (Picentium), Pakrac (Mannieanae), Tekić (Incerum), Gradina (Serota), Orešac (Bolentio), Draganovec (Piretis), Kunovec Breg (Sunista), Komin (Pyrrhi) i Petrijanec (Aquae Vivae) (IARH, 2020) (sl.4).

Sl.4. Vrste rimskih lokaliteta na području Kontinentalne Hrvatske

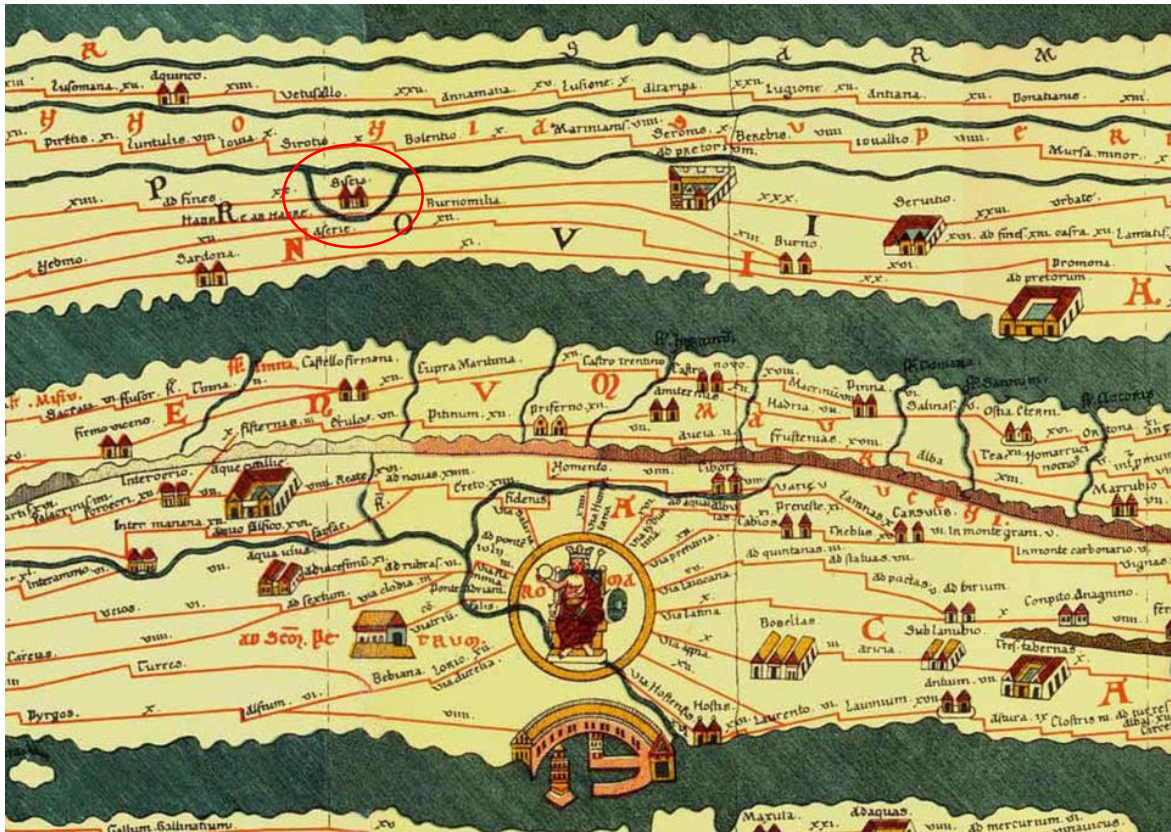
Izvor: IARH, 2017.

5.2. Rimske ceste na području Kontinentalne Hrvatske

Danas najpoznatiji i najopširniji kartografski prikaz mjesta i prometnica za vrijeme Rimskog Carstva je *Tabula Peutingeriana*. Karta tadašnjeg Rimskog Carstva koja je 2007. godine uvrštena na UNESCO-ov popis dokumentacijske baštine, jedan od najvažnijih izvora za poznavanje antičke geografije, unatoč pogreškama i iskrivljenoj projekciji. *Tabula Peutingeriana* je srednjovjekovna kopija karte rimskih puteva iscrtanih na 12 pergamentnih listova, od kojih je očuvano 11, a nastala je oko 1200. godine. Od 1737. godine karta se nalazi u Nacionalnoj knjižnici u Beču. Originalnu kartu je vjerojatno napravio rimski kartograf Kastorije oko 340. godine, koji je za predložak koristio ranije karte svijeta poput one Marka Vipsanija Agripe iz 1. stoljeća prije Krista. Cijeli kartografski prikaz izdužen je u smjeru istok–zapad, ukupna duljina pergamenta je 680 cm, a širina 34 cm, a upisano je oko 4000 toponima. Na karti je prikazana putna mreža cijelog Rimskoga Carstva, kao i Perzije i dijela Indije s usputnim postajama i njihovim međusobnim udaljenostima iskazanim u rimskim miljama. Na 12. nestalom listu nalazile su se Hispanija, Britanija i zapadni dio Sjeverne Afrike. Područje Hrvatske prikazano je od četvrtog do sedmog segmenta *Tabule Peutingeriane* (sl.5. i sl.6). Smjer puteva nacrtan je debljim ravnim linijama, a nazivi provincija napisani su crvenom bojom. Imena putnih postaja ispisana su iznad linije puta, a same postaje te gradovi i vojni logori obilježeni su manjim ili većim ikonama grada, ovisno o njihovoj važnosti. Najistaknutiji su Rim, Konstantinopol i Antiohija (Hrvatska enciklopedija, 2020).

Na *Tabuli Peutingeriani* primjećuje se Siscija (zaokruženo na sl.5), Sirmium, Dunavski limes (zaokruženo na sl.6), Podravska magistrala i Posavska magistrala. Spomenuti gradovi i tri rute koje su prolazile južnom Panonijom, odnosno Kontinentalnom Hrvatskom, bile su važne za promet Panonije, odnosno Rimskog Carstva. Važna prometna čvorišta još su bili i Cibalae (Vinkovci) i Mursa (Osijek).

Sl.5. Isječak *Tabule Peutingeriane* – zaokružena Siscija

Izvor: Österreichische Nationalbibliothek, 2020.

Sl.6. Isječak *Tabule Peutingeriane* - zaokruženo područje Dunavskog limesa

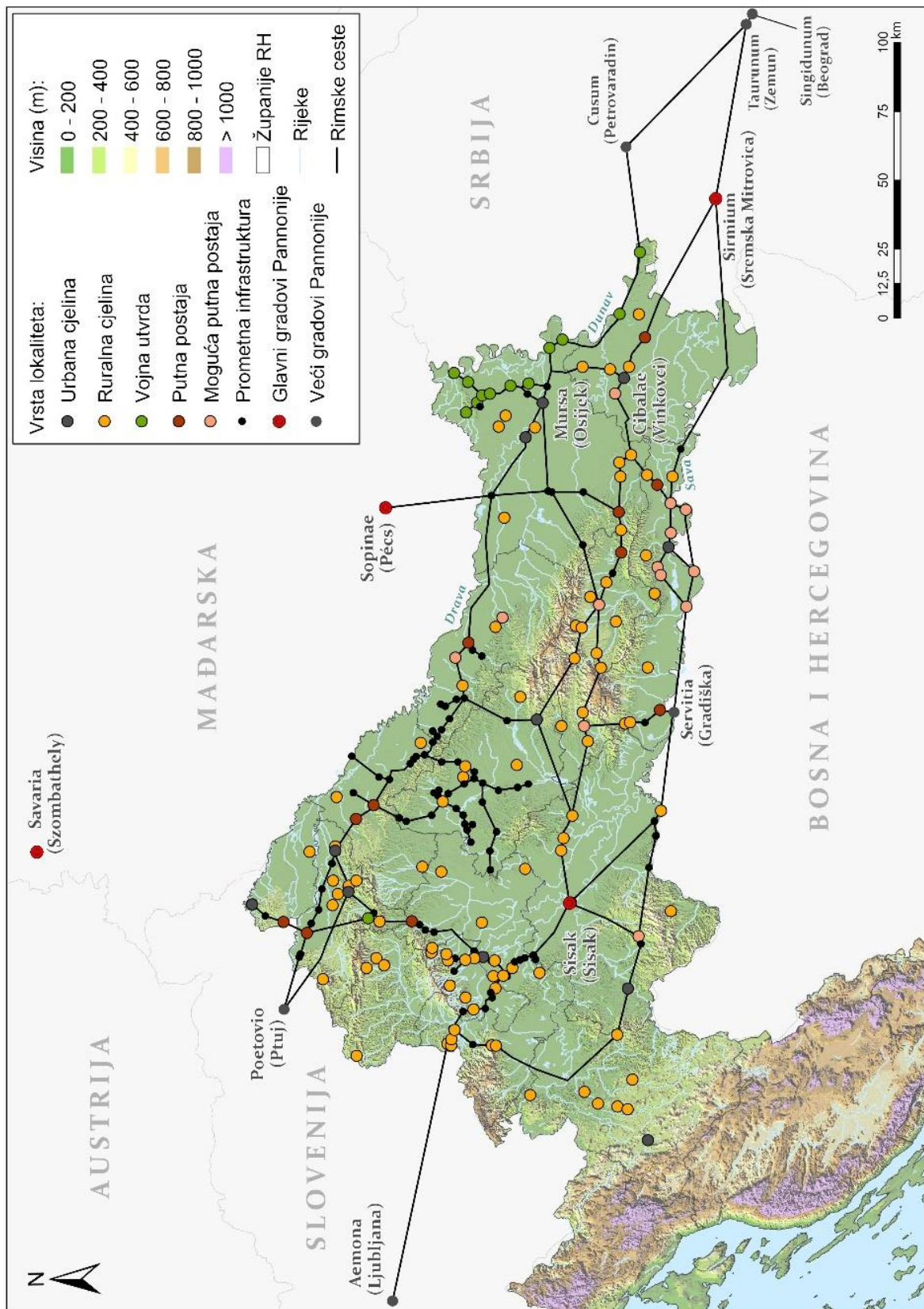
Izvor: Österreichische Nationalbibliothek, 2020.

Na početku poglavlja spomenuta je važnost rimskih prometnica za Rimsko Carstvo. Rimske ceste imale su presudnu ulogu u održavanju gospodarstva, te su njihovi ostaci danas dokaz čovjekovog djelovanja na prirodu za vrijeme antike. Naravno, kao i danas, prometnice su se gradile s logikom najbolje isplativosti, pa su tako Rimljani prometnice gradili u kotlinama, dolinama te uzduž riječnih puteva. Južna Panonija, odnosno danas Kontinentalna Hrvatska je upravo najbolji primjer takvog građenja prometnica, glavne prometnice uz doline velikih rijeka Drave, Save i Dunava, koje su međusobno povezivale poprečne ceste položene uz manje rijeke i potoke ili u kotlinama planinskih uzvišenja. Može se slobodno reći da u suvremeno doba hijerarhija prometnica u današnjoj Kontinentalnoj Hrvatskoj nije puno drugačija od rimskog doba. Također, današnji dokazi o rimskim prometnicama nisu njihovi sami ostaci, već i tuneli, mostovi, putne postaje, odmorišta i miljokazi (Gračanin, 2010).

5.2.1. Podravska magistrala

Za vrijeme Rimskog Carstva Podravska magistrala nadmašivala je važnošću i količinom prometa sve ostale prometnice u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Ona je dio Jantarnog puta koji je jedan od najstarijih prometnih puteva u Europi koji je spajao sjever i jug i služio je za trgovinu jantara između Baltičkog mora i Mediterana. Podravska magistrala prolazila je najpovoljnijom rutom između doline rijeke Drave i pobrđa Bilogore i Kalnika. Počevši od Poetovija (Ptuja) u današnjoj Sloveniji, Podravska magistrala ulazi u današnji prostor Varaždinske županije kroz naselja Babinec i Križovljan, gdje su pronađeni ostaci ceste i prolazi kroz prvu veću putnu postaju, Petrijanec, tada poznatog kao Aquae Vivae. U Petrijanecu se odvajala cesta prema Savariji, današnjem Szombathelyju, preko putne postaje u Preseki, naselja Železne Gore i municipija Helicanum (Sveti Martin na Muri). Od Petrijaneca se Podravska magistrala nastavljala preko današnjih naselja Sračinec, Varaždin, Bartolovec, Križovljan gdje su pronađeni ostaci rimske prometne infrastrukture, zatim prolazila kroz municipij Iovia (Ludbreg). U Petrijanecu i Ludbregu se još odvajaju i ceste prema Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) koje od njih vode prema Andautoniji (Šćitarjevo), pa dalje prema Sisciji (Sisak).

Od Iovije Podravska magistrala nastavlja prema tadašnjim putnim postajama Sunista i Piretis smještenima u današnjem Kunovec Bregu odnosno Draganovcu u Koprivničko-križevačkoj županiji. Kroz Koprivničko-križevačku županiju Podravska magistrala nastavlja kroz naselja Novigrad Podravski, Mičetinac, Čepelovac, Budrovac, Sirova Katalena i Kozarevac.

Sl.7. Rimske ceste u Kontinentalnoj Hrvatskoj prema Institutu za arheologiju

Izvor: IARH, 2017.

Zatim nastavlja kroz Virovitičko-podravsku županiju kroz naselja Mala Črešnjevica, Velika Črešnjevica, Vukosavljevica i Golo Brdo. U navedenim naseljima su otkriveni ostaci rimske prometne infrastrukture. Podravska magistrala se u Virovitičko-podravskoj županiji bliži rijeci Dravi putujući kroz ruralno naselje Virovitica i putnu postaju Serota, koja je vjerojatno na mjestu današnje Gradine te kroz putnu postaju Bolentio, na mjestu današnjeg Orešca. Od Orešca se Podravska magistrala kreće uz tok Drave do Podgajaca Podravske koji su vjerojatno bili putna postaja Berebae, iako su za sada tamo nađeni samo ostaci prometne infrastrukture i miljokaza. U Podgajcima Podravske se vjerojatno križala cesta Poetovio – Sirmium i cesta iz Slavonije prema Sopijani (Pécs).

Zatim Podravska magistrala skreće jugoistočno prema zadnjoj postaji prije Murse, Murselli, u današnjim Petrijevcima. Mursella je bila poznata i kao Mursa minor – „Mala Mursa“ kako je upisana na *Tabulu Peutingerianu*, pa je tako i sama Mursa bila zapisivana kao Mursa maior – „Velika Mursa“. Nakon Murselle stižemo u Mursu, današnji Osijek, koji je tada bio važno trgovačko čvorište Panonije. Podravska magistrala kreće putem Nemetina i Sarvaša gdje skreće na jug prema Vinkovcima (Cibalae) preko ruralnih naselja Bobote i Nuštara. Preko Sarvaša i Nemetina Podravska magistrala povezuje dijelove Dunavskog limesa. Vinkovci su također važno prometno čvorište Panonije pa kroz njih prolazi i cesta prema Certissi (Đakovu) i Budrovcima, preko putne postaje u Donjim Andrijevcima i još pokojih mogućih putnih postaja te se veže na Posavsku magistralu. Od Vinkovaca Podravska magistrala opet kreće putem jugoistoka preko sela Stari Jankovci u općini Orolik gdje je bila lokacija putne postaje Cansilena. Dalje Podravska magistrala putuje kroz današnji prostor Srbije i završava u Sremskoj Mitrovici odnosno Sirmiumu. Od Sirmiuma cesta nastavlja prema Taurunumu i Singidunumu, današnjem Zemunu i Beogradu, koji su za vrijeme Rimskog Carstva također bili važna čvorišta Panonije (IARH, 2017) (sl.7).

5.2.2. Posavska magistrala

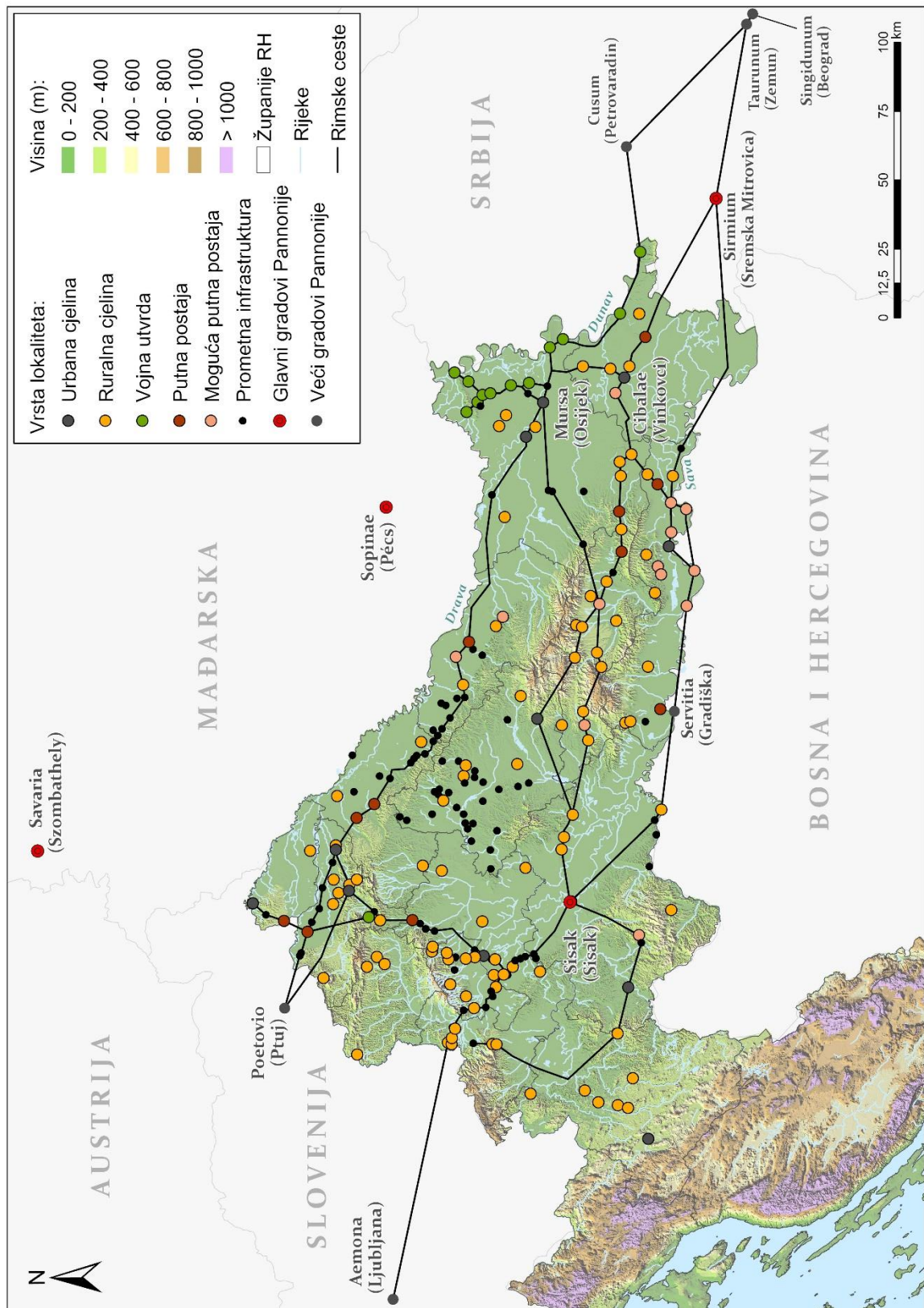
Posavska magistrala je uz Podravsku magistralu druga najvažnija prometnica južne Panonije i najkraća prometna veza između Italije i istočnih pokrajina Rimskog Carstva. Važno ishodište prometnica prema istoku za vrijeme Rimskog Carstva bila je Aquileia, danas istoimeni gradić u pokrajini Udine u sjeveroistočnoj Italiji. Jedino *Tabula Peutingeriana* u cijelosti prikazuje rutu Posavske magistrale.

Posavska magistrala kreće u Aemoni, današnjoj Ljubljani u Sloveniji i završava u Sirmiumu (Sremska Mitrovica), prolazeći kroz bitna prometna čvorišta poput Siscije (Sisak), Servitiuma (Gradiška) i Marsonije (Slavonski Brod).

Prema Hrvoju Gračaninu ruta Posavske magistrale išla je preko postaje Romula koja je vjerojatno bila na mjestu naselja Dubovica kraj Karlovca, municipija Quadrata (Topusko) i moguće putne postaje Ad Fines (Mali Gradac), što u prijevodu znači „na granici“. To bi značilo da je Posavska magistrala ulaskom na današnji teritorij Hrvatske kod Bregane kretala južno prema Samoboru i Karlovcu, međutim nema dovoljno ostataka prometne infrastrukture koje bi to potvrdile (Gračanin, 2010.) (sl.8). Prometna ruta Samobor – Dubovica – Topusko – Mali Gradac vjerojatno je bila sporedni odvojak Posavske magistrale. U Malom Gradacu je jedna cesta išla prema Sisciji, a druga prema rijeci Uni kroz naselja Hrvatska Kostajnica, Slabinja, Baćin i Hrvatska Dubica kroz Servitium (Gradiška) u današnjoj Bosni i Hercegovini.

Druga mogućnost je da je Posavska magistrala išla kroz prostore današnje Zagrebačke županije i Grada Zagreba, što je i logičnije zbog činjenice da je to najkraća prometna ruta od Aemone do Sirmiuma te prolazi kroz najvažnije prometno čvorište i glavni grad Savske Panonije, Sisciju. Također, ta činjenica je logična zbog brojnih otkrivenih arheoloških ostataka prometne infrastrukture na prostoru Zagrebačke županije i Grada Zagreba. S time se dolazi do zaključka da se u okolici Hrvatske Dubice spajala cesta od Siscije i od Quadrata (Topusko) i vodila dalje prema Servitiumu (Gradiška) i nastavila rutom Posavske magistrale.

U Sisciji (Sisak) je osim Posavske magistrale prolazila i regionalna prometnica prema unutrašnjosti Slavonije. Od Servitiuma (Gradiška) Posavska magistrala nastavlja dalje desnom obalom rijeke Save, a kod Slavenskog Kobaša koji je vjerojatno bio putna postaja prelazi na lijevu stranu Save i preko mogućih putnih postaja u Gornjim Andrijevcima i Završju dolazila do važnog prometnog čvorišta Marsonije (Slavonski Brod). Posavska magistrala dalje je prolazila kroz moguće putne postaje Rušćicu i Oprisavce te kroz naselje Sikirevci gdje su otkriveni ostaci rimske prometne infrastrukture. Također, Posavska magistrala vjerojatno je prolazila kroz naselje Posavski Podgajci gdje nisu pronađeni ostaci rimske prometne infrastrukture, ali vjerojatno je prema starim kartografskim izvorima upravo na njihovom mjestu bila putna postaja Saldae otkuda je cesta nastavljala do konačnog odredišta u Sirmium (Sremska Mitrovica) (IARH, 2017).

Sl.8. Lokacija rimskih cesti u Kontinentalnoj Hrvatskoj prema Hrvoju Gračaninu

Izvor: Gračanin, H., 2010.

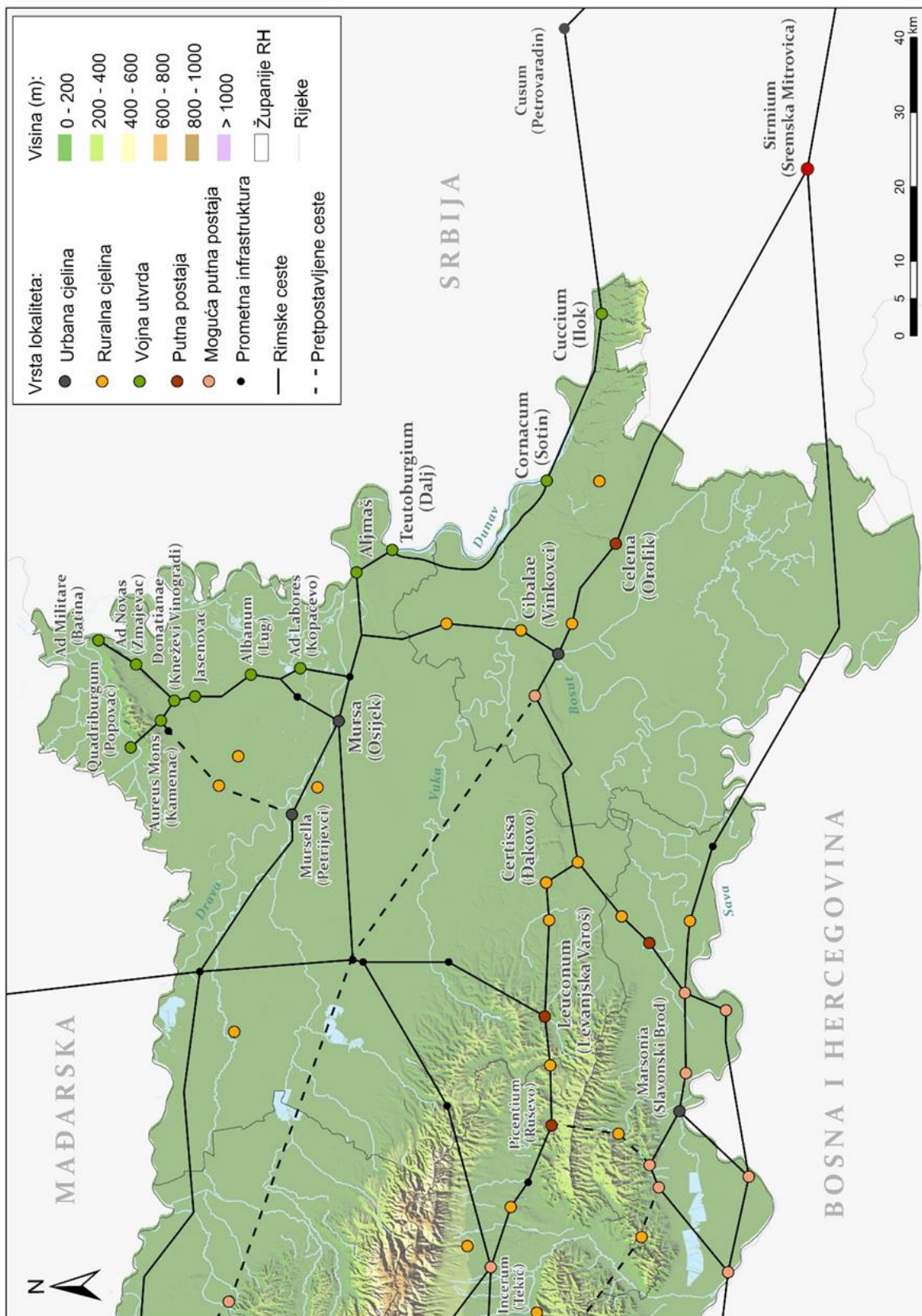
Kompliciranost određivanja točne rute Posavske magistrale, ali i ostalih rimskih prometnica u Panoniji proizlazi iz neusklađenosti kartografskih i pisanih izvora o rimskim prometnicama u udaljenostima između pojedinih lokacija izraženih u rimskim miljama, te neusklađenost izvora s pronađenim miljokazima, također i starost izvora i ponekad loša rukopisna predaja. I danas je najpovoljniji prijelaz iz Slovenije u Hrvatsku granični prijelaz Bregana i najbrža ruta iz Italije prema Turskoj. Dio te rute je autocesta A3 Bregana – Lipovac, koji prolazi kroz Zagreb i Slavonski Brod i vodi dalje prema Beogradu. U Hrvatskoj se ta ruta naziva Posavska autocesta koja je dio važnog paneuropskog prometnog koridora X.

5.2.3. Dunavski limes u Hrvatskoj

Limesi su bile utvrđene granice Rimskog Carstva te su sa svojim brojnim vojnim utverdama, promatračnicama i logorima činili bitnu obrambenu liniju od stranih plemena izvan Carstva dulju više od 5000 kilometara. Oni su kretali od Atlantskog oceana u sjevernom dijelu današnjeg Ujedinjenog Kraljevstva, koje je tada bilo pokrajina Britanija gdje je granicu činio Hadrijanov zid. Zatim preko Dunavskog limesa do Crnog mora, pa od njega prema Crvenom moru preko cijele Sjeverne Afrike opet do Atlantskog oceana. Dunavski limes danas bi prolazio kroz države Njemačku, Austriju, Slovačku, Mađarsku, Hrvatsku, Srbiju, Rumunjsku i Bugarsku, što je logično jer je pratio tok rijeke Dunav. Dunavski limes u Hrvatskoj je cesta koja je samo mali dio velikog prometnog i obrambenog koridora Dunavskog limesa koji je pratio tok Dunava kroz pokrajine Rimskog Carstva Norikum, Panoniju i Skitiju sve do ušća u Crno more.

Dolazeći iz smjera Cusuma u današnjem Petrovaradinu u Srbiji, hrvatski dio Dunavskog limesa započinje u Iloku, tada vojnoj utvrdi Cuccium, nastavlja kroz Sotin (vojna utvrda Cornacum), pa kroz Dalj (Teutoburgium) i Aljmaš. Zatim Dunavski limes skreće u smjeru zapada prema Nemetinu odnosno Mursi (Osijek) kako bi zaobišao močvarno područje Kopačkog rita. U Nemetinu se cesta račvala zapadno prema Mursi (Osijek) i sjeverno prema vojnim utverdama u Kopačevu (Ad Labores) i Lugu (Albanum). Od Osijeka je preko Bilja išao alternativni put prema Dunavskom limesu odnosno vojnoj utvrdi Albanum, a razlog tomu je bujanje rijeke Drave i mogućnost poplavlivanja ceste kod Nemetina što tada tu cestu čini neprolaznom i nesigurnom.

Sl.9. Područje Dunavskog limesa u Hrvatskoj

Izvor: IARH, 2017.

Od Luga (Albanum) cesta dalje nastavlja prema vojnim utverdama u Jasenovcu i zatim Kneževim Vinogradima (Donatiana) gdje se račva na dva dijela: sjeverozapadno prema vojnim utverdama u današnjem Kamencu (Aureus Mons) i Popovcu (Quadriburgium), te sjeveroistočno prema Zmajevcu (Ad Novas) i Batini (Ad Militare). Od Popovca (Quadriburgium) je rimska cesta vjerojatno nastavljala dalje prema Sopijani u današnjem Pécsu, a od Batine (Ad Militare) prema Óbudi (Aquincum) koji je danas dio Budimpešte u Mađarskoj (IARH, 2017) (sl.9).

5.2.4. Sporedne prometnice i pretpostavljene rimske ceste

U Kontinentalnoj Hrvatskoj su za vrijeme Rimskog Carstva osim glavnih prometnica Podravske magistrale, Posavske magistrale i Dunavskog limesa postojale regionalne i lokalne prometnice. One su spajale kolonije i municipije sa seoskim naseljima odnosno ruralnim središtima te naselja s gospodarskim objektima poput lučkih pristaništa, keramičarskih središta, kamenoloma, rudnika, ladanjskih vila, vojnih utvrda, putnih postaja, odmorišta, kao i sakralnih i pogrebnih objekata poput hramova, žrtvenika i nekropola udaljenijih od gradskih središta. Rimljani su koristili naziv *via mediterranea* za unutrašnje prometnice (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015, 73).

Najvažnija sporedna prometnica južne Panonije bila je regionalna cesta koja je od Siska (Siscije) išla središnjim dijelom Kontinentalne Hrvatske prema gradskim središtima Osijek (Mursa) i Vinkovce (Cibalae). Ova središnja cesta razdvajala se na dva kraka kod putne postaje Incerum koja je vjerojatno bila na mjestu današnjeg Tekića u Požeško-slavonskoj županiji. Prije tog raskrižja ova cesta se vjerojatno kod Kutine odvajala prema Daruvaru (Aquae Balissae). Aquae Balissae su bile važan municipij i termalno središte te su vjerojatno bile dobro neizravno povezane s Podravskom magistralom i Posavskom magistralom. S Podravskom magistralom Aquae Balissae su bile povezane preko Gornje Rašenice u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji, a s Posavskom magistralom vjerojatno preko moguće putne postaje u Pakracu, pa preko ruralnih cjelina s ladanjskim vilama u Benkovcu i Cagama te kroz putnu postaju u Pivarama do Servituma (Gradiška). Također, Aquae Balissae bile su povezane lokalnom cestom sa središnjom regionalnom cestom preko ruralnih naselja u Striježevici i Radovancima. Lijevi krak središnje regionalne ceste se preko naselja Gradac Našičkog i Koške te grada Osijeka (Mursa) priključivao na Podravsku magistralu. Desni krak je preko putnih postaja Picentium (Ruševo) i Leuconum (Levanjska Varoš) te ruralnih naselja Certissa (Đakovo) i u Budrovcima vodio do Cibalae (Vinkovci).

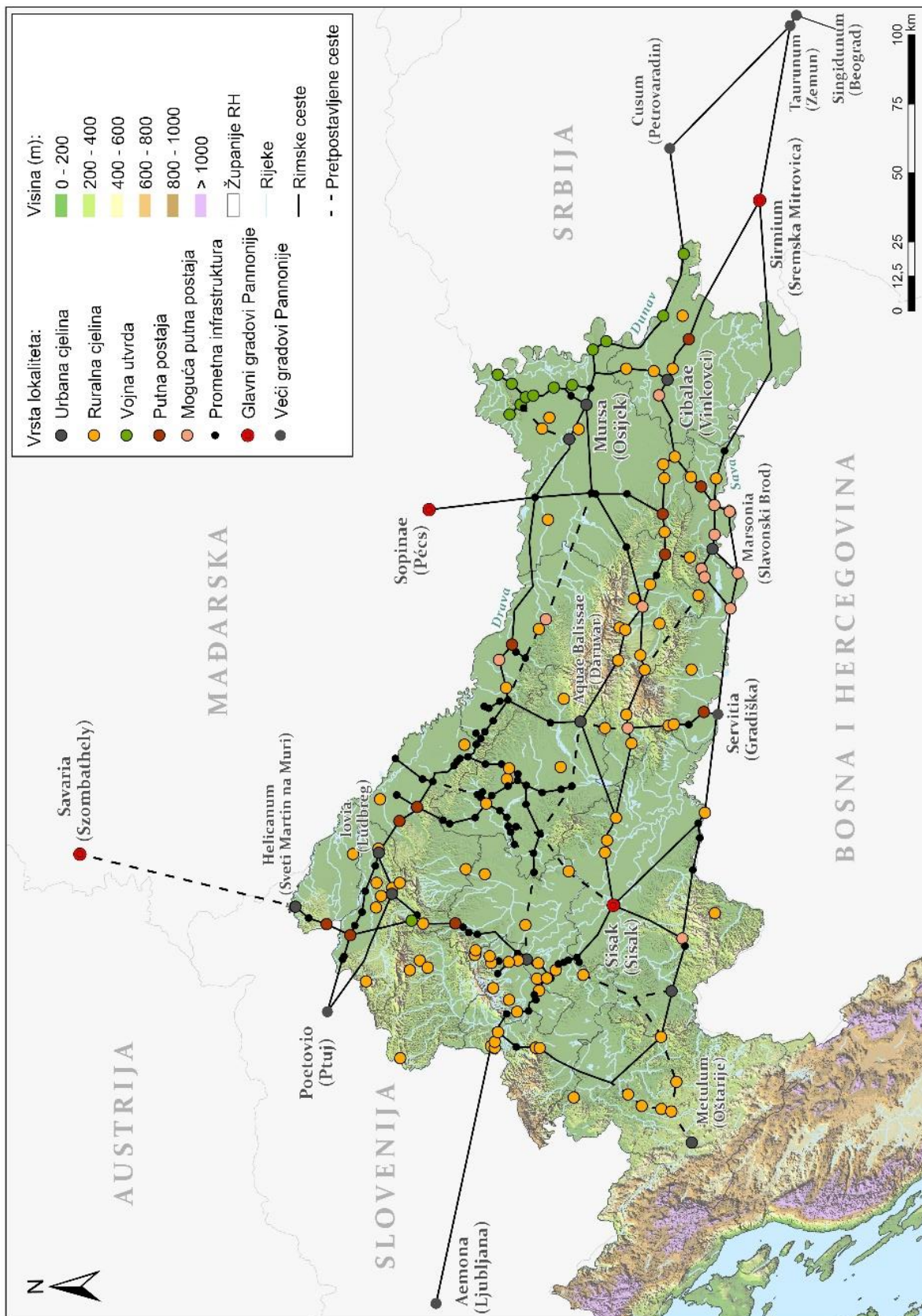
Tamo se on spajao s cestom koja je dolazila iz Murse (Osijek) i vodila do Sirmiuma (Sremska Mitrovica). Također, putna postaja Incerum (Tekić) bila je povezana s Marsonijom (Slavonski Brod) preko putne postaje Picentium (Ruševo), ruralnih naselja i ostalih mogućih putnih postaja. Vjerojatno je postojala i lokalna cesta prije križanja u Incerumu (Tekić) koja je vodila do Marsonije (Slavonski Brod) preko mogućih putnih postaja u Gornjim Andrijevcima i Završju. Cibalae (Vinkovci) su se preko ruralnog naselja u Budrovcima, putne postaje u Donjim Andrijevcima i moguće putne postaje u Ruščici spajale s Posavskom magistralom i Marsonijom (Slavonski Brod). Središnja regionalna cesta je počevši od putne postaje Leuconum (Levanjska Varoš) te križajući se s Podravskom magistralom bila povezana regionalnom cestom do Sopijane (Pécs). Pronalaskom ostataka prometne infrastrukture u Suhopolju i infrastrukture putne postaje u Slatini u Virovitičko-podravskoj županiji može se zaključiti da je postojala i lokalna cesta koja je južnije pratila smjer Podravske magistrale te je dolazila do križanja u Koškoj i nastavljala dalje prema Mursi (Osijek). Postojanjem ostataka prometne infrastrukture u Karancu pored vojne utvrde Aureus Mons (Kamenac) može se zaključiti da je vjerojatno postojala lokalna cesta koja je preko ruralnog naselja u Jagodnjaku povezivala Mursellu (Petrijevci) s Dunavskim limesom.

Još jedna važna regionalna cesta bila je cesta od Aquae Iasae (Varždinske Toplice) preko Andautonije (Šćitarjevo) do Siscije (Sisak). Kao što je već spomenuto u potpoglavlju o Podravskoj magistrali, ta regionalna cesta spajala se s Podravskom magistralom preko putne postaje Aquae Vivae (Petrijanec) i municipija Iovia (Ludbreg) te je putem prolazila kroz bitnu putnu postaju Pyrri (Komin) u današnjoj Zagrebačkoj županiji. O tome svjedoče brojni otkriveni ostaci prometne infrastrukture u Hrastju, Svetom Ivanu Zelini i Blaževdolu. Postojala je i lokalna cesta koja je povezivala vojnu utvrdu u Donjem Makojišću u Varaždinskoj županiji s Aquae Vivae (Petrijanec) i križala se s lokalnom cestom od Poetovia (Ptuj) do Aquae Iasae (Varždinske Toplice). U županiji Grad Zagreb postojale su lokalne ceste koje su većinom povezivale rudnike na obroncima Medvednice u Črnoj vodi i Podsusedu s Andautonijom (Šćitarjevo). Preko Lučka, Botinca i Gornjih Čeha je vodila bitna regionalna cesta od Aemone (Ljubljana) do Siscije (Sisak) za koju je vrlo lako moguće da je dio Posavske magistrale. Vjerojatno je postojala i lokalna cesta koja je spajala cestu od Andautonije (Šćitarjevo) do Siscije (Sisak) s Quadratom (Topusko) preko zapadnog dijela Sisačko-moslavačke županije. Također se ta cesta račvala prema Ključaru dalje prema Metulumu (Oštarije) što se može zaključiti prema pronađenim ostacima mnogih ruralnih naselja na tom potezu.

Također ima mnogo ostataka ruralnih naselja između Metuluma (Oštarije) i Dubovice kod Karlovca, pa se time može zaključiti da je i tu postojala lokalna cesta. Te dvije lokalne ceste su se vjerojatno spajale u ruralnom naselju u Svojiću i vodile dalje prema Metulumu (Oštarijama), pa dalje prema Jadranskom moru i Seniji na mjestu današnjeg Senja.

Bjelovarsko-bilogorska županija ima puno pronađenih ostataka rimskih cesti. Ostaci prometne infrastrukture su nađeni u mnogim naseljima, a to su: Čazma, Dautan, Drljanovac, Gornji Miklouš, Gornja Ploščica, Gornja Rašenica, Grginac, Križ Gornji, Laminac, Lasovac, Letičani, Marčani, Narta, Nova Rača, Predavac, Sasovac, Siščani, Srijedska, Staro Štefanje, Šandrovac, Trojstveni Markovac, Velika Mlinska, Veliki Pašijan, Veliko Korenovo, Zrinski Topolovac i Ždralovi. Treba istaknuti lokalnu cestu koja je povezivala Podravsku magistralu odnosno putne postaje Sunista (Kunovec Breg) i Piretis (Draganovec) s ruralnim naseljem u današnjem Bjelovaru preko naselja Križ Gornji, Zrinski Topolovac i Predavac. Teško je zaključiti koje su točno rute lokalnih cesti na zapadu Bjelovarsko-bilogorske županije jer ne postoje ostaci važnijih gradskih, gospodarskih i obrambenih središta već samo ruralnih naselja. Međutim, vjerojatno je postojala i središnja regionalna cesta koja je povezivala Andautoniju (Šćitarjevo) i Aquae Balissae (Daruvar) preko ruralnog naselja u Leprovici u Zagrebačkoj županiji te naselja Marčani, Čazma, Gornji Miklouš i Veliki Pašijan u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji. Također, od Gornjeg Miklouša je vjerojatno vodila lokalna cesta preko ruralnog naselja Okešinec u Zagrebačkoj županiji do Siscije (Sisak) (sl.10). Je li Bjelovarsko-bilogorska županija bila tada veoma bitno gospodarsko područje pa je zato tako puno ostataka prometne infrastrukture, možda je ipak samo više istražena nego drugi dijelovi Kontinentalne Hrvatske ili je jednostavno takva prirodna osnova na tom području da je puno lakše doći do takvih arheoloških pronalazaka, to još uvijek nije istraženo u potpunosti.

Postoji još mogućih ruta rimskih cesta za koje možemo zaključiti da su postojale gledajući u kartu rimskih cesti, na primjer Bjelovar – Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) i Bjelovar – Aquae Balissae (Daruvar). Međutim, zbog nepostojanja ostataka prometne infrastrukture u okolici spomenutih municipija one nisu stavljene na kartu, već samo one gdje je pronađen dokaz postojanja rimske prometne infrastrukture (IARH, 2017).

Sl.10. Pretpostavljene rute rimskih cesti u Kontinentalnoj Hrvatskoj

Izvor: IARH, 2017.

6. Avarsko podrijetlo i povijest

Avari su do danas ostali zagonetka povijesti jer mnogo toga u vezi njih i dalje ostaje nerazjašnjeno, osobito pitanje njihovog podrijetla, a ono što znamo o njima je najčešće fragmentirano. Sve što znamo o njima je tijekom povijesti iz raznih izvora, najčešće bizantskih povjesničara. O azijskoj fazi avarske povijesti ne zna se gotovo ništa, a to saznanje riješilo bi mnoga pitanja o njihovom etničkom i lingvističkom podrijetlu. Prema poprilično upitnoj teoriji avarski etnonim se prvi put spominje u Herodotovoj *Povijesti* u 5. stoljeću prije Krista. Riječ je o legendi o Hiperborejcu Abarisu koji je na svojoj strijeli preletio cijeli svijet, a da nijedanput nije jeo. Kontekst upućuje na kulture stepskih naroda na sjeveru Srednje Azije koji bi mogli imati neke dalje veze s Avarima. Međutim, vrlo malo je vjerojatno da bi ime *Abaris* bilo u vezi s imenom naroda, makar nerijetko osobna imena odražavaju etnonime. Kineski izvori sugeriraju da su Avari vjerojatno narod protomongolskog podrijetla koji je živio u stepama iznad sjeverne kineske granice. Prema predaji zabilježenoj u *Povijesti Sjevernih Weia* iz 4. stoljeća, koju prenose Heršak i Silić, bivši rob koji je postao poznati ratnik konjanik bježi u planine i tamo se udružuje s nekolicinom njemu sličnih bjegunaca. Njegov je sin uspio ujediniti te ljude pod zajedničkim imenom Rourani, no zatim je vladar suparničkog naroda Tabgača, izjavio da bi se to ime moralo promijeniti u *Ruanruani*. Naime riječ *ruǎn* na kineskom znači puzanje odnosno gmizanje čime su htjeli degradirati taj narod epitetom „nebitni kao crvi“. Prema jednome prijedlogu, *ruǎn* je možda prevedenica mongolskoga korijena *abar* (puzati) prisutnog u riječi *abarga* koja znači zmija, što bi se moglo odnositi na duge pletenice kakve su Avari nosili ili na zmijske toteme kojima su se klanjali. Koje god značenje bilo točno, mongolski se oblik može povezati s raznim oblicima poput *Abar/Awar*, koji se povezuju i s narodom Rouranima i s kasnijim Avarima. Treba spomenuti da je narod Heftalita (Bijeli Huni) isto poznat pod derivatima etnonima *Awar*, te se za njih smatra da su bili vazali Rouranima te im je također podrijetlo zagonetka (sl.11). Heršak i Silić prenose kako se prva pojava imena Avar u zapadnim izvorima javlja u djelu Priska iz Panija gdje govori o događaju iz 463. godine kada se na bizantski dvor dolaze požaliti izaslanici Onogura (protobugarsko pleme) kako ih je narod Sabira pretjerao zbog provale Avara na njihovo područje. Prema kontekstu može se zaključiti kako su Avari u ovom slučaju tada bili Rourani, no to ne možemo biti sigurni. Vladar prototurskog plemena Ašina, Bumin zajedno se s carem Zapadnih Weia, udružio se u savez protiv Rourana. Nakon deset godina opiranja Rourana 554. godine njihova država više ne postoji. Umjesto njihove države pojavilo se golemo Tursko (Ašinsko) carstvo.

Nakon Bumina je vladao njegov mlađi brat Ištami i sin Kušu te se za njihovo vrijeme prvi put javlja prisutnost Avara. Kao rezultat Ištamijeva širenja na zapad oko 555. godine se prvi put javljaju preci budućih europskih Avara. Ašini i Heftaliti se bore za prevlast nad svilenim putem, a Bizantsko i Sasanidsko Perzijsko Carstvo su bili u dugogodišnjem suparništvu. Ištami je oko 557. godine sklopio savez sa perzijskim šahom Hosrauom Anaširvanom da unište Heftalite. Porasle su napetosti između Ašina i Perzijanaca, pa je Ištami sklopio savez s Bizantskim Carstvom. Prema tadašnjim izvorima barem dvadeset tisuća ljudi napustilo je Srednju Aziju i kretajući se preko Kavkaza i stepa Crnog mora došli su do jugoistočne Europe, gdje postaju poznati kao Avari. Također, izvori govore kako su izaslanici 558. godine došli na bizantski dvor cara Justinijana I. Velikog obavijestiti ga da je došao narod Avara „najveći, najhrabriji i nepobjedivi“ od svih. Tursko-perzijska koalicija je vjerojatno zaslužna za seljenje mnogih naroda iz Srednje Azije prema Europi. „U stepskim predjelima avarsko se ime upotrebljavalo u raznim varijantama, pa je teško odrediti prave pretke europskih Avara. Arheološki nalazi, koji nam mnogo sigurnije govore o njihovu podrijetlu, potvrđuju nam da europski Avari nisu došli iz jednoga predjela. Njihovi korijeni sežu do Srednje i unutrašnje Azije, uključuju i tradiciju Heftalita i tradiciju Rourana, a postoje i tragovi koji vode do Kavkaza“ (Heršak i Silić, 2002, 201).

Sl.11. Države i narodi tada poznatog svijeta 500. godine

Izvor: Lessman, T., 2008.

Ako je nešto u vezi Avara sigurno, to je da je s njihovim dolaskom u Panonsku nizinu stopljen velik broj drugih etničkih skupina. Avari su vjerojatno ujedinili narode koji su bili dio Atilinog carstva Huna u 5. stoljeću, zato mnogi povjesničari u prošlosti često brkaju Hune i Avare. Avare su činile ne samo različite etničke skupine, već i razne rasne skupine, europeidi i mongoloidi. Unutar avarske države, kaganata, živjele su različite plemenske skupine poput raznih iranskih, turskih (bugarskih, hunskih) i drugih naroda koje su uspjele očuvati svoje različitosti. Pod avarskom vlašću našli su se i Slaveni, vjerojatno većina njih, ako ne i sva slavenska plemena, čime možemo zaključiti da su Avari igrali veliku ulogu u naseljavanju Slavena na prostore Istočne, Srednje i Jugoistočne Europe (Pohl, 2002).

Ratovanjem s Francima pogurali su germanske narode i otvorili Slavenima prostor za naseljavanje Srednje Europe. Pošto je poznato da su dio avarskog naroda bili i Slaveni, otuda polazi teorija da su Hrvati možda bili pripadnici jednog od avarskih staleža. Slaveni su Avare nazivali Obrima, što u nekim slavenskim jezicima znači „moćan“. O prefiksu *obr-* svjedoče razni toponimi s naših prostora koji upućuju na prisustvo Avara, na primjer Obrovac.

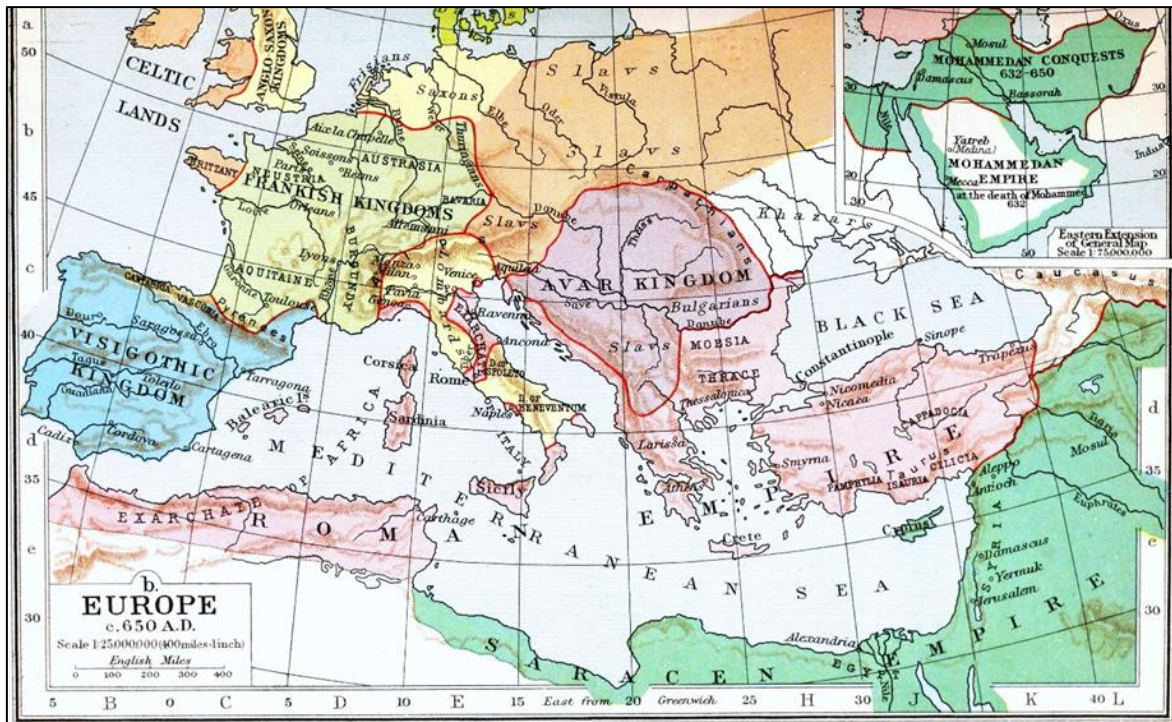
Avare predvodi kagan Bajan i 561. godine Avari dolaze u Panonsku nizinu, a 562. godine šalju izaslanstvo u Konstantinopol po novac i zemlju na kojoj će se naseliti. Kako bi iskontrolirali slavenske i bugarske provale na prostor Bizantskog Carstva, bizantski car Justinijan I. Veliki ulazi u savezništvo (lat. *foedus*) s Avarima te im svake godine plaća velik danak za zaštitu. U to doba avarski kaganat već je velikih razmjera, vjerojatno od rijeke Don na istoku do Tiringije u Germaniji na zapadu te do rijeke Dunav na jugu. Na prostoru Kontinentalne Hrvatske odnosno južne Panonije za vlast su se borili Langobardi i Gepidi. Avari su 567. godine ušli u savez s Langobardima i spremali se napasti tada gepidski Sirmium. Gepidi su s pretrpjeli velike žrtve od Langobarda, pa su grad predali Bizantskom Carstvu, a Avari su napali Langobarde i potaknuli ih na veliku seobu prema sjeveru Italije, gdje će osnovati Lombardsko Kraljevstvo. Za to vrijeme Avari su učvrstili svoj položaj u Panoniji, iako nisu još osvojili Sirmium. Avari zajedno sa Slavenima pustoše Dalmaciju. Avarski kagan Bajan je 579. godine napao Sirmium i osvojio ga nakon tri godine opsade 582. godine. U isto to vrijeme Slaveni napadaju Trakiju, zatim i bizantsku prijestolnicu Konstantinopol. Bizant uspijeva sklopiti dogovor s (vjerojatno) protoslavenskim plemenom Anta da drže pod kontrolom slavenske najezde na njihove prostore, a Slaveni i Avari postaju sve bliži suradnici. Kagan Bajan vjerojatno umire oko 582. godine, a vlast nasljeđuje njegov najstariji sin čije ime nije poznato (Andrić, 2002).

Zbog nezadovoljstva dankom koji im plaća Bizantsko Carstvo, Avari više puta napadaju i drže pod opsadom Singidunum (Beograd). U savezu sa slavenskim plemenima Avari su poharali cijeli Balkanski poluotok i stigli sve do Peloponeza. Slaveni prvi put napadaju Solun (Thessaloniki). Bizantsko Carstvo pristaje povisiti danak koji su davali Avarima zbog mira, koji nije dugo trajao. Godine 586. Avari i Slaveni opet napadaju Solun i zauzimaju mnoge gradove u Trakiji, Bizantsko Carstvo se odupire napadima, međutim zemlje između Stare Planine i Dunava za njih su izgubljene. Avarski kagan 593. godine ponovno traži povećanje danka, bizantski car Maurikije odbija, pa Avari opet ulaze u savez s Langobardima i drugi put napadaju Singidunum. Avari i Bizant uspjeli su doći do stanja mira, koji opet nije dugo trajao, pa Avari 596. godine po treći put napada Singidunum. Bizantsko Carstvo jedva je odbilo taj napad uz pomoć mornarice. Avari zajedno sa Slavenima i Bugarima šalju jednu vojsku u Dalmaciju, a drugu u Solun, po treći put. Avari također ratuju protiv Franaka u središnjoj Njemačkoj i pomažu Slavenima u borbama protiv Bavaraca u istočnim Alpama. Opet dolazi do mira između Avara i Bizanta, ali oko 600. godine borbe za prevlast oko prostora Dunava ne prestaju, kagan u borbama gubi sve sinove, a i sam umire. U Konstantinopolu se isto mijenja vodstvo, car Maurikije je ubijen. Novi kagan obnavlja savez s Langobardima, pa zajedno napadaju Istru. Novi bizantski car Foka ratuje sa Sasanidima na istoku Carstva, što je omogućilo da slavenska plemena nasele bizantske prostore južno od rijeke Dunav. Guverner Kartage Heraklije svrgava Foku s trona Bizantskog Carstva. Heraklijeva vladavina obilježila je prvu polovicu 7. stoljeća i naseljavanje Hrvata na današnje prostore. Heraklije je vladao od 610. do 641. godine i svojom dobrom vladavinom i borbama osigurao je opstanak Bizantskog Carstva kroz iduća stoljeća. Za vrijeme njegove vladavine dolazi do promjene etničke i lingvističke strukture stanovnika Balkanskog poluotoka u većinski slavensku, koja je prisutna i danas. Slaveni opet opsjedaju Solun, a cilj im je, kao i Avarima, osvajanje Konstantinopola. Bugari se sve više opiru vladavini Avara. Franci šire nemire među Slavenima u sjeverozapadnim dijelovima kaganata, te se dio Slavena odupire avarskoj vlasti. Slaveni na području Češke, Slovačke, istočne Austrije i Slovenije pod vođom Samom uspijevaju se osloboditi od Avara i osnivaju svoju državu koja traje 35 godina. Samovo Kraljevstvo zauzima ulogu tampon zone između dviju velikih sila, avarske i franačke, te tada započinje ubrzani razvoj Slavena.

Nesuđeni bizantski car iz 10. stoljeća, Konstantin VII. Porfirogenet u svom djelu *De administrando imperio* („O upravljanju carstvom“) opisuje seobu Hrvata i Srba za vrijeme cara Heraklija. To je najbitniji pisani izvor o doseljavanju Hrvata, a o Hrvatima je rekao: „Po narednji dakle cara Heraklija ovi Hrvati pograbilo oruđe i protjeravši Avare, nastaniše se po odredbi cara Heraklija u toj zemlji Avara, u kojoj sada stanuju.“ (Konstantin VII. Porfirogenet, 910). Nije siguran vremenski okvir tog događaja, ali mnogi ga smještaju na prvu polovicu 7. stoljeća. Postoji više teza o podrijetlu Hrvata. Prva teza je da su Hrvati zbog povezanosti s Bizantskim Carstvom bili dio plemenskog saveza Anta, koji su bili njegovi saveznici. Druga teza govori da su potekli iz Samovog kraljevstva. Postoji i teza da su Hrvati tursko-bugarskog podrijetla. Također, možda i iranskog podrijetla. Postoji i avarska teorija hrvatskog podrijetla koja govori da su Hrvati bili avarski vojni stalež koje je Heraklije potaknuo da se pobune protiv avarske vlasti u vrijeme njihovog napada na Konstantinopol 626. godine. Još postoje i tračka i gotska teorija podrijetla Hrvata.

Godine 626. Avari zajedno s Bugarima i Slavenima napadaju Konstantinopol. Slaveni koji su napadali brodovljem s mora upali su u zamku Bizantinaca koji su otkrili njihov skriveni signal, pa su poraženi. Zbog tog velikog gubitka kopnena vojska Avara i Bugara posustaje. Nakon tog poraza dolazi do nesloge u kaganatu i Avari gube reputaciju i snagu. Kaganat su osim Avara, kao što je već rečeno, činili većinom Slaveni i Bugari koji su postajali sve jači. Bugari su digli ustanak oko 630. godine i pod vođom Kubratom se osamostalili. Do 635. godine Kubrat je proširio svoj utjecaj sve do Karpata, pa je pod Avarima ostalo samo područje Panonije i okolni prostori. Međutim, do 660. godine Avari su vratili svoj utjecaj na okolne prostore te započinje razdoblje II. avarskog kaganata. Te godine pada Ašinsko Carstvo, neprijatelj Avara. Nasljednici tog Carstva su Hazari kojima je plan uništenje Kubratovog kaganata (Velika Bugarska), u čemu uspijevaju. Kubrat umire, a njegov sin Kuver odlazi s Bugarima natrag među Avare, što znatno doprinosi njihovoj snazi (sl.12).

Sl.12. Europa 650. godine i II. avarski kaganat

Izvor: Muir's Historical Atlas, Mediaeval And Modern, 1952.

Drugi sin Asparuh je poveo drugi dio Bugara prema Bizantskom Carstvu, te kasnije 680. godine to dovodi Avare i Bizant u novi sukob jer on obnavlja bugarsku državu. Ta nova Bugarska živi u simbiozi sa Slavenima, onako kako Avari nikad nisu uspjeli. Nakon lingvističke asimilacije Bugara sa Slavenima dolazi do novog tipa slavenske kulture. Unatoč čestim sukobima s Bizantskim Carstvom, Bugari njeguju jake kulturne veze s njima.

Što se tiče Avara, kod njih se primjećuje da u drugoj polovici 7. stoljeća počinju sve više živjeti sjedilačkim načinom života i počinju se baviti poljoprivredom. To potvrđuju veća groblja s duljim kontinuitetom ukopa i planskom organiziranošću, a u arheološkom materijalu se vide promjene. U otkrivenim ranoavarskim grobljima prevladavali su pojedinci s europeidnim karakteristikama, a u ovom razdoblju sve više se primjećuju mongoloidna obilježja pokojnika. Također u ostacima ukrasa, keramike i oružja vidi se promjena utjecaja, koji sve više nalikuju dalekoistočnim i srednjoazijskim kulturama, čest je i sasanidsko-iranski utjecaj. Taj sve veći utjecaj azijskih kultura može se pripisati propasti Ašinskog Carstva koje je vjerojatno potaknulo migraciju prema Europi, pa tako i prema Panoniji. U Avarski kaganat stižu doseljenici koji mijenjaju etničku i demografsku sliku. O kasnoavarskom periodu ima vrlo malo pisanih izvora podataka. Međutim, između Beča i Đerdapske klisure nađeno je puno materijalnih ostataka iz kasnoavarskog perioda.

Makar je Avarima Bugarska zatvorila put prema jugu, održale su se razne avarske enklave, na primjer u Albaniji i Bosni i Hercegovini. Do kraja 7. stoljeća avarski kaganat izgubio je većinu zemalja izvan Panonije. Iznimka je prostor u istočnim Alpama gdje su porazili Bavarce i pritiskali karantanske Slavene. Iako, planinski reljef Alpa nije omogućio potpunu kontrolu Avara nad tim područjima. Pretpostavlja se da u prvim desetljećima 8. stoljeća većinom vladao mir na prostoru Panonije. Osim borbi Avara s Karantancima na području današnje Koruške. Franci postaju sve jači i pripajaju Bavarsko Vojvodstvo 743. godine. Karantanci mole Bavarce za pomoć u borbama, oni pristaju pod uvjetom da se Karantanci prihvate kršćanstvo i njihovu vlast (automatski i vlast Franaka). Dogovaraju se i poražavaju Avare koji time postaju neprijatelji Franačke. Avari sklapaju savez s Langobardima koji traje sve do nestanka kaganata. Međutim, langobardska politika i veze s Papom i Francima uvelike će utjecati na Avare i Slavene koji su bili pod njihovom vlašću.

Franački kralj Pipin Mali i car Karlo Veliki obilježili su povijest Europe od 751. do 814. godine. Karlo Veliki 774. godine osvaja Langobardsko Kraljevstvo i mnogo Langobarda bježi k Avarima. Prema *Annales regni Francorum* („Franački kraljevski anali“), 782. godine raste napetost između Avara i Franaka na saboru Karla Velikog. Nakon što je riješio bavarske ustanke Karlo Veliki namjerio se na Avare 791. godine. Time počinje avarsko-franački rat kojim Karlo Veliki želi u potpunosti uništiti avarski kaganat. Godine 793. Sasi su se pobunili protiv franačke vlasti, što okreće Karla Velikog privremeno od Avara, ali ne zadugo. Prema spomenutom izvoru 795. godine Franci šalju slavenskog kneza Wonomira (Vojnomir) na pljačkanje glavnog tabora Avara, Hring, koji se nalazio u Panoniji negdje između rijeka Dunava i Tise. Hring je navodno konačno osvojen 796. godine i prema pisanim izvorima to je bio krvav rat na kojem su se Franci neizmjereno obogatili, zaplijenivši svo avarsko zlato, kojeg je bilo jako puno. Nakon rata s Francima Avari su izgubili sav teritorij kaganata, zapadni dio preuzelo je Franačko Carstvo, a Bugarsko Carstvo njegov istočni dio. Dio Avara pobunio se protiv franačke vlasti te je njihovo konačno pokoravanje uslijedilo 803. godine nakon ugušene pobune. Otada je Kontinentalna Hrvatska bila uklopljena u Franačko Carstvo i oblikovana je u njegovo istočno pograničje. Avari su ostali živjeti kao slobodno pleme na području oko Savarije (Szombathely) i 828. godine zabilježeni su kao „podanici kraljevstva“ (lat. *triutarii regnum*). Još ima nekih podataka o manjim napadima Avara u kasnijim godinama, no to su vjerojatno bili ostaci nekrštenih Avara. Krajem 9. stoljeća na područje Panonske nizine doseljavaju se Mađari i zauzimaju područja ostataka slobodnih Avara.

Avari su se većinom asimilirali s Hrvatima, Bugarima i novopridošlim Mađarima. Prema Konstantinu VII. Porfirogenetu u Hrvatskoj su potomci Avara živjeli sve do oko 10. stoljeća, kada im se gubi svaki trag. Nije sigurno kada se Avari posljednji put spominju u povijesnim izvorima, ali još danas koriste se fraze „avarska pustinja“ (lat. *Avarorum solitudo*) i „nestali su kao Obri“. Avari su zato ostavili mnoge arheološke ostatke kao veliko naslijeđe europskoj povijesti. Najviše njih je u podnožju Karpata i uz doline rijeka Dunav i Tise, gdje su brojne otkrivene avarske nekropole. Avari su sigurno imali ključnu ulogu u ranosrednjovjekovnoj političkoj sceni Europe i u seobama Slavena, makar njihovo podrijetlo i potpuna uloga u povijesti nam još uvijek ostaju zagonetni (Heršak i Silić, 2002).

6.1. Avari i Hrvati

Najpouzdaniji pisani izvor o dolasku Hrvata, *De administrando imperio*, govori kako su Hrvati došli u 7. stoljeću na prostore Panonije i Dalmacije na poziv bizantskog cara Heraklija kako bi mu pomogli u borbama protiv Avara, vjerojatno u doba njihovog napada na Konstantinopol. Do 788. godine Hrvati su najviše kolonizirali Istru, pa zbog te činjenice mnogi tvrde da su Hrvati podrijetlom iz Samovog kraljevstva koje je obuhvaćalo prostore današnje Češke, Slovačke, Slovenije, istočne Austrije i dijela Mađarske. Arheološki nalasci iz doba II. avarskog kaganata (kraj 7. i cijelo 8. stoljeće) pokazuju sve veću dominaciju Slavena među Avarima, makar su bili oslonjeni na njihovu tradiciju. Sve više slavenskih pojedinaca je pokapano u grobovima avarskih viših slojeva. Hrvatska groblja, odnosno slavenska paljevinska groblja, nađena u Loboru, Belišću i Vinkovcima dokazuju sve jaču dominaciju Slavena, odnosno Hrvata u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Također, ovi arheološki nalazi dokazuju kontinuiranu naseljenost ovog prostora. U kontekstu ovog rada najzanimljivija teorija podrijetla Hrvata je avarska teorija. Već je spomenuto kako je Konstantin VII. Porfirogenet zabilježio kako se i dalje prepoznaju potomci Avara do oko 10. stoljeća u Hrvatskoj, te se dovode u vezu toponimi prefiksa *obr-* s njihovim nasljeđem.

Austrijski povjesničar Otto Kronsteiner je u članku iz 1978. godine iznio teoriju da su Hrvati potekli od Avara, pokušavajući pobiti teoriju da su slavenskog podrijetla. Njegovo mišljenje je da su Hrvati bili viši sloj Avara koji se pomiješao sa slavenskim plemićkim slojem i napustio svoj avarski jezik i prihvatio slavenski tokom 7. i 8. stoljeća. Najjači dokaz te teorije su jezični tragovi koji su ostali u toponimiji i društvenom nazivlju. Naselja avarskog tipa u Koruškoj i Štajerskoj često nose hrvatsko nazivlje, na primjer Kraubat an der Mur i Kroatengau (sl.13).

Sl.13. Avarski kulturni tragovi i hrvatski toponimi na prostoru Srednje Europe

Izvor: Heršak, E., Lazanin, S., 1998.

Kao jedan od dokaza spominje se ime *Hrvat* koje se bez većih fonetskih poteškoća može izvesti iz turkijskih jezika. U prijevodu to ime znači „slobodni ratnici“, što može upućivati na funkciju starih Hrvata za vrijeme ranog srednjeg vijeka. Također, u pisanim izvorima Avari i Hrvati se gotovo uvijek spominju zajedno. Jedan od vojničkih naslova Avara bio je *ban* nazvan prema polukružnim avarskim uporištima, kojima je zapovijedao, a dugo su se zadržali i drugi naslovi poput *župan*, *kagan/kan* i *haziz/kaziz*. Vođe plemena Hrvatskog Kraljevstva nosila su turkijske naslove za koje je teško da su izmišljena, već su vjerojatno ostala kao nasljeđe avarske kulture. Ukazuje se i na sličnost naslova *ban* s imenom legendarnog avarskog kagana Bajana. U Dalmaciji postoje slične pretpostavke kao i u prostoru istočnih Alpi, jer Hrvati su i tamo činili viši sloj koji se postupno slavenizirao (Kronsteiner, 1978).

Hrvatska povjesničarka Nada Klaić je na temelju Kronsteinerovih tvrdnji smjestila pradomovinu Hrvata na prostore Karantanije odnosno današnje Koruške, gdje se pronalazi gusta koncentracija hrvatskih toponima (Klaić, 1989).

Avarsku teoriju je puno potpunije i u širem kontekstu obradio drugi austrijski povjesničar, Walter Pohl. On razlikuje dvije vrste načina života ranosrednjovjekovnih naroda, nomadski odnosno konjanički, te sjedilački, ratarski način života. Avari pripadaju prvom, a Slaveni drugom načinu života, te su se oni tako međusobno upotpunjavali. Također, i Slaveni su se znali iskazati kao vrsni konjanici. U 7. stoljeću, kada avarska snaga postupno slabi, Avari sve više prihvaćaju sjedilački i ratarski način života, a na rubovima kaganata nastaju slavenski savezi. Pohl smatra da etimologija u ovom slučaju nije toliko bitna i ne slaže se sa svim Kronsteinerovim pogledima na avarsku teoriju podrijetla Hrvata. Ali u jednom se slažu, a to je da je ime *Hrvat* označavalo titulu skupine ratnika koji su na rubovima avarskog kaganata upravljali pokorenim stanovništvom. Time se ističe socijalna etnogeneza, a ne etnička. Teorija je da je ova socijalna funkcija izgubila značenje propašću kaganata te je postupno ostala kao naziv za lokalni etnos – Hrvate. Takav slučaj preinake naziva socijalnog sloja u naziv etnosa čest je u stepskim narodima. Također, kao i Kronsteiner, Pohl ističe naslove *ban* i *župan* kao dokaz avarskog podrijetla. Podrijetlo Avara, ali i Hrvata, bilo da su bili povezani ili ne, i dalje ostaju zagonetka. Ne postoje stopostotni dokazi da je ime *Hrvat* označavalo socijalni ratnički sloj među Avarima, kao ni da je od početka označavao hrvatski etnos. Ne može se pouzdano utvrditi koji je jezik tada korišten u Panoniji i je li bio turkijskog ili nekog drugog podrijetla, pošto je osim Slavena, s kojima su bili u uskoj vezi, kaganat obuhvaćao i druge etničke skupine. U avarskom kaganatu javio se fenomen simbioze Avara i Slavena, što dovodi do postupne slavenizacije, umjesto avarizacije. Slaveni su Avarima bili među najomiljenijim osvojenim narodima i uživali su -, čineći posrednički društveni stalež između prvog zapovjedničkog staleža, i trećeg, koji čine pokoreni narodi (Pohl, 1995).

Treba spomenuti kako se s podrijetlom Hrvata dovodi u vezu i ime bugarskog vođe Kubrata zbog sličnosti s imenom *Hrvat*. Također, legenda o petorici braće i dvije sestre koji dovode Hrvate na današnje prostore veoma je slična bugarskoj legendi o dolasku Bugara gdje se također spominju petorica braće. Jedan od braće se zvao Hrvat, te se pretpostavlja kako bi to mogao biti sam Kubrat, čije se ime pojavljuje i u obliku Krobot. Kada je nastala, avarska teorija bila je općenito neprihvaćana od strane Hrvata i hrvatskih znanstvenika, jer europska historiografija najčešće opisuje Avare u vrlo lošem svjetlu. Hrvatima je prihvatljivija verzija Konstantina VII. Porfirogeneta gdje su oni „dobar“ narod koji se bori protiv „loših“ Avara. Konkretnije rečeno, Hrvatima je draža crno-bijela verzija njihovog podrijetla (Heršak i Lazanin, 1998).

6.2. Način života (prema nalazištu u Šarenggradu) i ustroj države Avara

Do druge polovice 7. stoljeća Avari su se uglavnom uzdržavali ratovanjem i pljačkanjem te iznudama i ucjenom svojih susjeda, pogotovo Bizantskog Carstva. Nakon tog perioda svoje države, kao što je već rečeno, Avari su svoj nomadsko-stočarski način života tokom druge polovice 7. stoljeća zamijenili većinom sjedilačkim životom i bavljenjem poljoprivredom. Jedno od najzanimljivijih nalazišta iz avarskog doba, Šarenggrad, puno govori o specifičnom životu tadašnjih Avara. Iz ovog nalazišta se uz način života može se uvidjeti i tradicija ukopavanja tokom 7. do 9. stoljeća. Ovo nalazište na istoku Šarengrada na strmom nagibu praporske visoravni iznad Dunava svjedoči o kontinuiranosti naseljenosti ovog prostora još od prapovijesti. Prema nalascima iz šarengradske nekropole, gdje je pronađeno 46 pokopanih avarskih pojedinaca, mogu se zaključiti njihove fizičke karakteristike i njihova prosječna dob i visina. Avarske žene živjele su u prosjeku 41,9 godinu, a avarski muškarci 37,3 godina. Antropološkom analizom je utvrđena i prosječna visina avarskih stanovnika šarengradskog područja u to doba, 155,5 cm za žene i 167,1 cm za muškarce, prema izvornom znanstvenom radu *Bioarheologija kasnoavarske populacije iz nalazišta Šarengrad – Klopare: preliminarni rezultati*.

Tadašnji avarski stanovnici živjeli su u pravokutnim, djelomično ukopanim nastambama s kamenim ili glinenim pećima ili pak otvorenim jamama za vatrišta u sredini kuće. Ovakva vatrišta proizvodile su veliku količinu dima koji je uzrokovao brojne bolesti dišnih puteva poput sinusitisa. Sinusitis je mogao osim dima prouzročiti i boravak u hladnim i vlažnim nastambama i prašina koja nastaje tokom žetve te pelud, rudarenje i metalurgija, uglavnom, loša kvaliteta zraka. Evidentirane su i brojne tjelesne frakture kostiju koje su najčešće prouzrokovane padom s konja, ali i nesretnim slučajevima. Česte bolesti kostiju bile su osteoartritis, Schmorlov defekt i leptirasti kralježak. Zaživotni gubitak zuba dobar je pokazatelj zdravlja tadašnjih stanovnika te su različiti čimbenici utjecali na to kao što su promjene u konzistenciji prehrane, bolesti koje su rezultat poremećaja u prehrani i fizičke traume te kulturalno ili ritualno odstranjivanje zuba. Zubne bolesti Avara najčešće su bili gingivitis (upala zubnih desni), karijes, kalkulus (kalcificiranje zubi), a javlja se i istrošenost griznih ploha uzrokovane najčešće starošću. Većina avarskih pojedinaca bili su veoma lošeg zdravlja tokom djetinjstva prouzrokovane čestim fiziološkim stresom koji je imao loš utjecaj na njihov imunološki sustav. Fiziološki stres uzrokuje neadekvatna prehrana, anemija, skorbut (nedostatak vitamina C) i druge razne bolesti, stoga ne čudi velika stopa smrtnosti djece u avarskom društvu, ali i općenito u ranosrednjovjekovnom društvu.

Može se donijeti i zaključak o prehrani Avara koja je bila pretežno bazirana na ugljikohidratima temeljena na poljoprivredi što nije pretežno doprinijelo kvalitetnijem načinu života (Carić i dr., 2019).

Daljnjom antropološkom analizom iskopanih avarskih grobova iz Šarengrada zaključuje se kako su Avari bili pokapani u nošnjama ukrašenim nakitom poput jednostavnih, željeznih i četvrtastih pređica te brončanih okova pojasnih garnitura. Od nakita je pronađeno najviše staklenih perlica ostalih od avarskih ogrlica, najčešće smeđe boje, oblika zrna prosa i zrna dinje, a pojavljuje se i drago kamenje. Pronađeno je i brončano prstenje i uglavnom brončane naušnice s ovalnim karikama i privjescima od staklenih perlica te jednostavne okrugle karike. Najzanimljiviji nalaz nakita su srebrne mjesecaste naušnice sa zvjezdolikim privjeskom (sl.14).

Avarski ratnici bili su često pokapani sa svojim oružjem i sa svojim konjem. U slučaju Šarengrada pronađeno je sedam ovakvih grobova. Vojnu opremu Avara činili su željezni paloši (jednosjekli mač), željezna koplja, željezne sjekire, kao i željezne strelice. Također, Avari su pokapani i sa svakodnevnim predmetima poput željeznih noževa, keramičkih posuda i keramičkih pršljenova za vreteno. Od konjske opreme pronađene su željezne žvale, željezni stremeni i željezne kopče sedla. Posebnu pozornost privukla su tri groba gdje je jedan metar iznad pokojnika pokopan pas, čiji su pokojnici vjerojatno bili vlasnici, a u jednom grobu je pronađena ptica. Običaj pokapanja s ljubimcima bio je uobičajen u kasnoavarskom društvu. Uočen je i velik broj sjemenki pronađenih oko glava pokojnika što govori o pokapanju s cvijećem, no to nije još u potpunosti sigurno. Način ukopa Avara u Šarengradu bio je orijentiran u smjeru istok – zapad s glavom na zapadnoj strani groba u ležećem položaju na leđima u ispruženom položaju s rukama uz tijelo. Vjerojatno su bili zamatani u mrtvački pokrov, a nalazi drva u ponekim grobovima govori i o korištenju ljesova za ukop. Svi grobovi pronađeni su u osam redaka ukopani veoma duboko, ponegdje čak i do tri metra dubine, a dječji grobovi su ukopani pliće stoga su i slabije očuvani (Dizdar i dr., 2020). Slične analize kulture i načina života Avara provedene su i u avarskim nalazištima u Otoku, Sotinu, Nuštaru i Starim Jankovcima gdje se nalaze najbrojnije avarske nekropole u Hrvatskoj.

Sl.14. Srebrne mjesečaste naušnice iz groba br. 29 u Šarengradu

Izvor: Dizdar i dr., 2018. (snimila Rimpf, A.)

O duhovnom životu Avara pronađeno je veoma malo tragova, ali pretpostavlja se da je religija bila šamanističkog tipa s pripadajućim elementima animalizma odnosno totemizma i s uvjerenjem u novi život u nebeskim sferama. Već je spomenuto u prošlom potpoglavlju da nije siguran točan službeni jezik Avara, ali vjerojatno je bio dio bulgaro-čuvaške skupine turkijskih jezika i od njega su nam ostale riječi poput „klobuk“ i „ban“. No, sigurno je to da su za vrijeme avarskog kaganata slavenski jezici bili od jednake važnosti. jer su kasnije i prevagnuli u broju govornika u društvu (Perišić, 2019).

Hamzabegović prenosi Teofanov opis Avara kada je njihova delegacija prvi put došla u Konstantinopol na audijenciju bizantskom caru Justinijanu I. Velikom 558. godine. Opis glasi: „takav narod još nitko nije vidio, da su pozadi nosili sasvim dugu kosu, uvezanu vrpčama i upletenu, a ostala nošnja bila im je slična onoj kod drugih Huna.“ Glavno središte avarskog kaganata, kao i drugih konjičkih i nomadskih naroda, bio je mobilan ovisno o tome gdje su se vodile borbe i opsade. Nakon prelaska na sjedilački način života glavno središte bio je Hring. To je bio glavni tabor Avara u obliku prstena koji se vjerojatno nalazio negdje u Panonskoj nizini između rijeka Tise i Dunava u današnjoj Mađarskoj, vjerojatno sjeveroistočno od današnjeg grada Szolnoka. Avari (i Slaveni) gradili su utvrđene okruge ili kotare od dvostrukog kruga pobodenih stabala koja obuhvaćaju promjer od više stotina metara, pa i nekoliko kilometara, a prostor između dvije ograde popunjavali su zemljom.

Tada je to bilo sasvim dovoljno da zaštiti lokalno stanovništvo i stoku od bilo kakve vrste opasnosti. Što se tiče opreme za razbijanje utvrda i opsade nitko nije bio ravan Avarima u tom dijelu Europe. Tada neshvatljivu moć avarske ratne konjice donijela je inovativna konstrukcija sedla koju su preuzeli od Kineza još u svojoj pradomovini na sjeveru Srednje Azije. Revolucionarno u vezi te inovativne konstrukcije sedla bili su stremeni koji su dali puno veću ravnotežu jahaču, pa se on mogao podići sa sedla i koristiti obje ruke u borbi. Za razliku od europskih sedla bez stremena koja su bila nestabilna, pa je i cijela njihova konjica bila vrlo statična. To je davalo veliku snagu i efikasnost avarskoj ratnoj konjici naspram europskih. Kako bi izbjegla nepotrebne gubitke avarska ratna konjica često je blefirala napade na teško pokretne europske konjice i sporu pješadiju. U galopu bi zaobilazili neprijateljske linije i veoma brzo zaplijenili njihove zalihe hrane i druge vrijednosti, a ostalo bi zapalili te se brzinski vratili na sigurnu udaljenost. Zbog takvog zastrašujućeg načina ratovanja koji je tjerao protivnike na očaj, vođe i generali često su pristajali na plaćanje otkupnine kako bi spasili sebe i svoje ljude. Vrhovni zapovjednik Avara i gospodar avarskog kaganata bio je kagan. Najveći osvajač avarskog kaganata, važan državnik u povijesti Europe i jedini imenom poznati avarski kagan bio je Bajan. Bio je genijalan ratni strateg i nikad nije nepotrebno izlagao svoje vojnike, pa tako niti suparničke, već je tražio rješenje koje svima pogoduje. Njegova taktička mudrost ratovanja često je značila i povlačenje od borbe ako po njegovoj procjeni situacija nije ulazila u korist Avarima.

Društveno uređenje avarskog kaganata uključivalo je četiri staleža. Prvi stalež činila je uprava i ratna konjica i tome sloju su pripadali isključivo Avari. Dakle taj sloj privilegiranih je bio brojčano malen i pripadao je zapovjedničkom sloju. Drugi stalež je činila ratna pješadija podijeljena po rangovima koji su uglavnom bili Slaveni. Oni su bili ključan faktor pri osvajanju susjednih prostora i držanju javnog reda i mira u njima. Djelovali su po izravnoj naredbi kagana te su pod njegovim uputama doveli strano zarobljeno stanovništvo do zadanog odredišta. Avari i Slaveni su živjeli u simbiozi, što je veoma zanimljiv društveni fenomen. Treći stalež je činilo pokoreno stanovništvo uglavnom sačinjeno od poljoprivrednika, a četvrti stalež su činili dovedeni robovi i zarobljenici. Klasičnih robova u avarskom kaganatu nije bilo, barem se tako smatra. Treći i četvrti stalež nisu imali nikakva prava, ali su mogli postati dio drugog sloja i ići u rat te se time obogatiti, ali i vrlo lako poginuti (Hamzabegović, 2016).

Fluidnost staleža u avarsko-slavenskom slučaju je veoma zanimljiva jer dolazi do slavenizacije stanovništva i države, a ne avarizacije. Taj drugi fenomen koji se javlja u avarskom društvu stručno se naziva „fenomen asimilacije manjine u većinu“, dok ga Walter Pohl naziva fenomenom „tihe revolucije“. Tom društvenom fluidnošću Slaveni postaju sve mnogobrojniji te će taj proces slavenizacije kasnije presuditi u mijenjanju političke slike Europe u ranom srednjem vijeku (Pohl, 1995).

7. Avarski lokaliteti na području Kontinentalne Hrvatske

U Europi je registrirano preko 2000 arheoloških nalazišta artefakata ili ostataka grobova iz avarskog perioda, a registrirano je više od 60 tisuća grobova. Svako od tih nalazišta pruža karakteristične, ali veoma raznolike detalje načina života Avara (Vidić, 2020). Avarski period se dijeli se na dva perioda, ranoavarski i kasnoavarski. Ranoavarsko počinje dolaskom Avara u Europu 558. godine i traje do otprilike 660. godine. To je razdoblje I. avarskog kaganata. Iz toga perioda su rijetki nalazi avarskih artefakata i ukopa, jer su za to vrijeme Avari živjeli većinom nomadskim načinom života. Kasnoavarsko doba označava doba II. avarskog kaganata i period kada Avari većinom prihvaćaju sjedilački način života i traje do kraja 8. stoljeća. Iz tog doba pronalazi se mnogo avarskih predmeta i nekropola, pogotovo u dolinama rijeke Tise i Dunava, te na području podnožja Karpata, odnosno najviše u Mađarskoj i Srbiji. Međutim, na hrvatskoj strani rijeke Dunav također je mnogo pronalazaka iz kasnoavarskog doba. Također, ima pronalazaka i na području Središnje Hrvatske, ali u puno manjoj količini nego u Slavoniji. Može se reći da su Avari obitavali između Beča u Austriji i Đerdapske klisure na granici Srbije s Rumunjskom. Dakle na prostoru Srednje i Jugoistočne Europe, u današnjim zemljama kao što su Austrija, Slovačka, Mađarska, Hrvatska, Srbija i Rumunjska, prateći dolinu rijeke Dunav. Što se tiče materijala pronađenog iz avarskog perioda, uglavnom je riječ o pronalascima pojasa, oružja, konjske opreme, keramike i nakita. Oružje i konjska oprema napravljene su od željeza, dok su nakit i ostali ukrasi većinom od bronce. Međutim najzanimljiviji su pronalasci avarskih grobova koji osim što pokazuju tradiciju ukopa, govore puno i o načinu života Avara. Već je spomenuto kako su avarski ratnici pokapani često sa svojim konjem, oružjem i opremom za konja, što i priliči pravom konjaniku i ratniku iz toga doba (sl.15). Mnoge kulture su na taj način odavali počast preminulome ratniku. Zanimljivi su i nalazi pokapanih Avara s psima ili pticama, odnosno ljubimcima. Avarski grobovi su većinom kopani vrlo duboko, čak i do tri metra, dok se za djecu primijetilo da su ukopana većinom pliće nego odrasli.

Sl.15. Ukop avarskog konjanika i konja u grobu br. 25 u Šarengradu

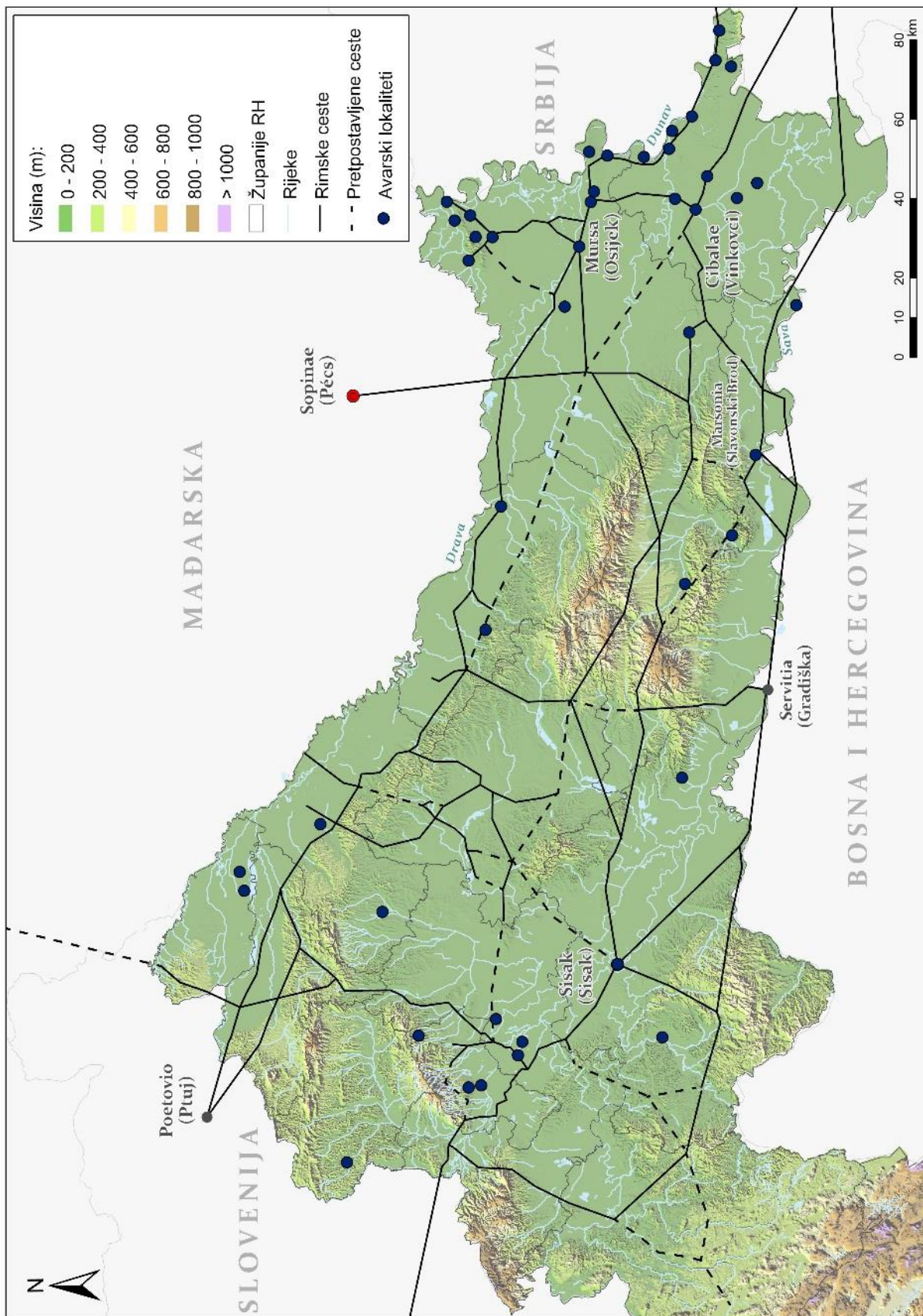
Izvor: Dizdar i dr., 2018. (snimila Rimpf, A.)

Analiza avarskog društva u Hrvatskoj provedena je najviše na bogatim nalazištima iz tog perioda u Šarengradu, Nuštru, Starim Jankovcima i Sotinu. Prema tablici Pije Šmalcelj Novaković u Kontinentalnoj Hrvatskoj je 45 avarskih nalazišta, 30 u Slavoniji, a ostalih 15 u Središnjoj Hrvatskoj. Uzevši u obzir da je to broj naselja u kojima su pronađeni avarski ostaci, a u nekim naseljima je više nalazišta, no u ovom radu ih se gleda kao jedno. Ponegdje je avarski lokalitet u ovom radu na razini gradske četvrti većih naselja poput Zagreba i Vukovara. Od 14 županija koje pripadaju Kontinentalnoj Hrvatskoj u njih 11 su pronađeni avarski ostaci. U Vukovarsko-srijemskoj županiji avarski ostaci su pronađeni su u sljedećim naseljima abecednim redom: Bapska, Borovo, Ilok, Nuštar, Otok, Privlaka, Sotin, Stari Jankovci, Šarengrad, Vinkovci, Vučedol i Vukovar. U Osječko-baranjskoj županiji to su naselja: Batina, Bijelo Brdo, Dalj, Dalj Planina, Draž, Đakovo, Kneževi Vinogradi, Kotlina, Osijek, Popovac, Samatovci, Sarvaš i Zmajevac. U Osječko-baranjskoj županiji to su podvodni lokaliteti kojima točna lokacija danas više nije poznata. Jedino poznato je da su avarski artefakti nađeni u blizini Slavenskog Broda na obalama rijeke Save i kod ušća rijeke Bosne u Savu pokraj Slavenskog Šamca.

U Požeško-slavonskoj županiji avarski ostaci nađeni su u dva naselja, a to su Brestovac i Brodski Drenovac. U Virovitičko-podravskoj županiji avarski ostaci također su pronađeni u dva naselja, u Borovi i Čađavici. U Sisačko-moslavačkoj županiji oni su nađeni u naseljima Marinbrod, Novska i Sisak. U Koprivničko-križevačkoj županiji avarski ostaci nađeni su u Koprivnici i Križevcima. U Zagrebačkoj županiji njihovi ostaci pronađeni su u Novom Čiču, Strugi Nartskoj i Velikoj Gorici. U Gradu Zagrebu u naselju Glavnica Donja i u naselju Zagreb u gradskim četvrtima Gornji grad – Medveščak i Trnje, konkretnije Kruge. U Krapinsko-zagorskoj županiji avarski ostaci pronađeni su u naselju Velika Horvatska. I na kraju, u Međimurskoj županiji pronađeni su ostaci u naseljima Draškovec i Prelog. U Bjelovarsko-bilogorskoj, Karlovačkoj i Varaždinskoj županiji zasad nema pronađenih avarskih ostataka (Šmalcelj Novaković, 2020) (sl.16).

Avarska arheološka ostavština koja pripada ranom periodu njihove vladavine (do oko 660. godine) prvenstveno je otkrivena u istočnoj Slavoniji i Srijemu. U istočnoj Slavoniji ranoavarski nalazi otkriveni su u Bijelom Brdu, Dalju, Osijeku i Sarvašu. Srijem je općenito bogatiji u ranoavarskim nalazima, izuzevši srpsku stranu Srijema, u hrvatskom dijelu oni su pronađeni u Iloku i Sotinu. U Baranji su ranoavarski nalazi pronađeni u Batini, Kneževim Vinogradima i Zmajevcu. Iz tog vremena ističe se bogat nalaz grobova imućnog bračnog para u Čađavici u Virovitičko-podravskoj županiji (Vinski, 1958).

Predmeti iz kasnoavarskog perioda pronađeni su u cijeloj Kontinentalnoj Hrvatskoj s naglaskom na istočnu Slavoniju. Ovom periodu pripadaju sva gore spomenuta nalazišta, osim Bijelog Brda, Kneževih Vinograda, Sarvaša i Čađavice, gdje su samo ranoavarski nalazi.

Sl.16. Avarski lokaliteti na području Kontinentalne Hrvatske

Izvor: Šmalcelj Novaković, P., 2020.

7.1. Karakteristika avarskih lokaliteta

Prema podacima Pije Šmalcelj Novaković svako avarsko nalazište ima svoju karakteristiku, odnosno karakter nalazišta. Kategorije karakteristika avarskih lokaliteta su: groblje, uništeno groblje, uništeni grob, moguće groblje, slučajno pronađeno i avarski lokalitet na temeljima prapovijesnog lokaliteta.

Najviše je lokaliteta gdje su avarski ostaci pronađeni slučajno, a to su: Ilok, Sotin, Vinkovci i Vučedol u Vukovarsko-srijemskoj županiji; Batina, Dalj Planina, Đakovo i Samatovci u Osječko-baranjskoj županiji; oba podvodna nalazišta gdje su pronađeni paloši u Osječko-baranjskoj županiji; Marinbrod, Novska i Sisak u Sisačko-moslavačkoj županiji; Koprivnica i Križevci u Koprivničko-križevačkoj županiji; Struga Nartska u Zagrebačkoj županiji; Glavnica Donja i Gornji grad – Medveščak u Gradu Zagrebu; Velika Horvatska u Krapinsko-zagorskoj županiji i konačno, Draškovec u Međimurskoj županiji. Što se tiče slučajno pronađenih avarskih artefakata najviše je pronađeno paloša, naušnica, keramike i konjske opreme, a tu su još i prstenje, vrhovi koplja, vrhovi strijela i krajevi remena.

Naselja u kojima su pronađene nekropole Avara, odnosno više njihovih grobova, najbolji su dokaz avarske naseljenosti, te će se na njih najviše koncentrirati ovaj rad. Takvih nekropola je u Kontinentalnoj Hrvatskoj pronađeno ukupno 11. U Vukovarsko-srijemskoj županiji pronađeno je najviše avarskih grobova u naseljima Nuštar, Otok, Privlaka, Stari Jankovci i Šarengrad. U Privlaci je pronađeno najviše avarskih grobova nego igdje drugdje u Hrvatskoj s čak 230 ukopa. U Nuštru je pronađen 201 avarski grob. U Starim Jankovcima je pronađeno 88 avarskih grobova, u Šarengradu 46, a u Otoku 22. U Osječko-baranjskoj županiji avarska groblja pronađena su u Bijelom brdu sa 66 ukopa i u Kneževim Vinogradima s njih nekoliko. U Požeško-slavonskoj županiji avarsko groblje je nađeno u naselju Brodski Drenovac s 32 groba. U Velikoj Gorici u Zagrebačkoj županiji je pronađeno groblje od pet ukopa Avara. U Gradu Zagrebu je na Trnju, točnije u Krugama, pronađeno groblje s četiri groba. Također, pronađeno je i avarsko groblje s nekoliko grobova u Prelogu u Međimurskoj županiji. Ova groblja su u potpunosti arheološki istražena ili kao u slučaju groblja u Velikoj Gorici i Prelogu o njima saznajemo iz starih izvora bez puno podataka o nalazima. Dakle, u Vukovarsko-srijemskoj županiji se od svih današnjih županija Kontinentalne Hrvatske najviše osjetila prisutnost Avara.

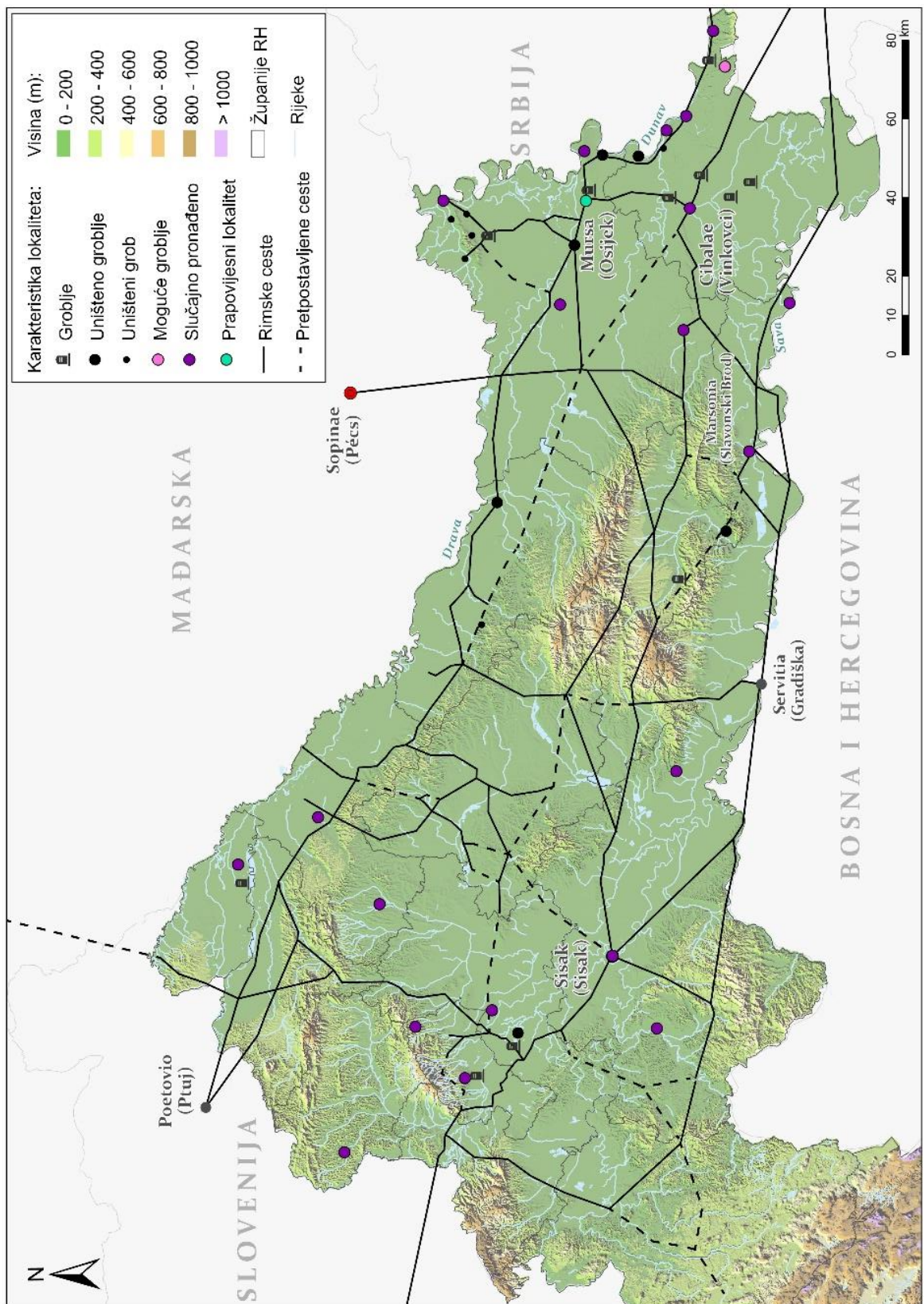

Sljedeće su uništena groblja, kojih je ukupno šest u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Ona su u naseljima Borovo, Brestovac, Čađavica, Dalj i Osijek u Slavoniji i u Novom Čiču u Središnjoj Hrvatskoj. Od ovih uništenih groblja većinom su sačuvana dva ili eventualno više grobova, često žene i muškarca ili ratnika s konjem, međutim može se pretpostaviti da su bila dio većeg groblja. Ovakvi avarski lokaliteti još su većinom neistraženi. U Brestovcu su pronađeni grobovi žene i muškarca, a u Čađavici su u grobovima žene i muškarca pronađene remene kopče i nakit. U Dalju je pronađen grob muškarca s konjem te s pripadajućim remenom i kopčom. U Osijeku je pronađeno više grobova od kojih je jedan konjski.

Lokaliteti gdje je pronađen jedan uništen grob u Kontinentalnoj Hrvatskoj je također šest i svi su u Slavoniji. U Borovi je pronađen grob ratnika, a u Vukovaru kasnoavarski grobovi na dvije lokacije. U Osječko-baranjskoj županiji ih je na četiri lokacije. U naselju Draž je pronađen kasnoavarski grob žene, u Zmajevcu konjski grob, a u Kotlini i Popovcu po jedan uništen avarski grob.

U Sarvašu, također u Osječko-baranjskoj županiji, pronađena je ranoavarska i kasnoavarska keramika u sklopu prapovijesnog nalazišta. U Vukovarsko-srijemskoj županiji u Bapskoj je pronađen jedan avarski grob i posuđe te se pretpostavlja da postoji mogućnost većeg groblja, ali to još nije u potpunosti istraženo. U Loboru, Belišću i Vinkovcima pronađeni su ostaci slavenskih paljevinskih groblja koja datiraju iz avarskog doba, međutim ona nisu uvrštena na kartu (Šmalcelj Novaković, 2020) (sl.17).

Prelaskom Avara s nomadskog na sjedilački način života počinje intenzivnije naseljavanje prostora Kontinentalne Hrvatske. Iz tog perioda datiraju arheološki najbogatija avarska nalazišta poput Šarengrada, Starog Jankovca, Nuštara, Otoka, Privlake i ostalih. Slijede opisi lokaliteta u naseljima Nuštar, Otok, Sotin i Stari Jankovci gdje su provedena najnovija (bio)arheološka istraživanja. Najnovija istraživanja napravljena su u Šarengradu.

Sl.17. Karakteristika avarskih lokaliteta na području Kontinentalne Hrvatske

Izvor: Šmalcelj Novaković, P., 2020.

Avarsko nalazište u Starim Jankovcima nalazi se na obali potoka Gatina. Pronađeni avarski ukopi datiraju od kraja 7. stoljeća do druge polovice 8. stoljeća. Slučajnim iskopom 1978. godine u ovom naselju otkriveno je 15 grobova, 1986. godine još 35 grobova, a 1988. godine još 38 njih, što čini ukupno 88 avarskih ukopa. Uz nekropolu je otkriveno i naselje poluukopanih nastambi odnosno zemunica s istom vrstom keramike kao i u grobovima. Pokojnici su pokapani u grobovima orijentacije jugoistok-jugozapad i u njima su pronađeni skeletni ostaci Avara, a pronađena je još i keramika, kosti krupnih sisavaca, ljuske jaja i ostala hrana. U bogatijim grobovima pronađeni su pojasevi i nakit, a u siromašnijim noževi i strelice. Najznačajniji je grob ratnika s konjem s pripadajućom ukrasnom opremom, pojasom, palošom, kopljem, sjekirom i nožem (Karaula, 2007).

U Sotinu su avarski artefakti pronađeni slučajno, a o kulturno-povijesnom razvoju ovog naselja za vrijeme ranog srednjeg vijeka ne zna se puno. Arheološki ostaci potvrđuju kontinuiranu naseljenost još od brončanog doba. Za vrijeme Rima ovdje je stajala rimska utvrda i naselje Cornacum koje je odlaskom vojske krajem 4. stoljeća propalo. Nalazi koji datiraju iz 5. i 6. stoljeća u Sotinu vrlo su rijetki, ali postoje te svjedoče o skromnoj kontinuiranosti naseljenosti. Početkom II. avarskog kaganata naselje je doživjelo snažniji razvoj o čemu svjedoče brojni različiti avarski nalazi iz 8. stoljeća, pogotovo poluukopani objekti zemunice, ostaci peći i ognjišta (Ilkić, 2007).

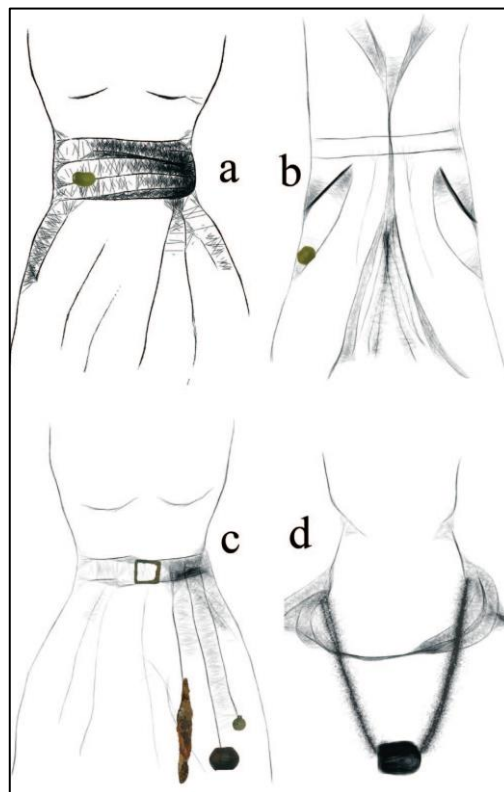
Prostor Otoka oduvijek je bio privlačan za naseljavanje, prostor je pregledan, plodan i u blizini hrastove šume u Spačvi. Prvo pokusno istraživanje na lokaciji Gradina u Otoku 1957. urodilo je pronalaskom četiri avarodobna groba. Godine 1970. otkriveno je još 18 relativno loše očuvanih grobova te je tako do danas otkriveno ukupno 22 ukopa koji su orijentirani u smjeru istok-zapad. U svakom grobu je kraj pokojnikovih nogu bila položena posuda te klasični svakodnevni predmeti. Prilozi hrane poput kaše i životinjskog mesa pojavljuju se u gotovo svim grobovima. Zanimljiv je nalaz čitavog jaja, veličine kokošnjeg, u zdjeli kraj pokojnika. Jedan od pokojnika sahranjen je na trbuhu, prekriženih ruku na leđima, razmaknutih nogu skupljenih u gležnjevima. Ovakvi avarski grobovi veoma su rijetki, a razlog zašto bi netko bio pokopan na taj način vjerojatno je dio praznovjerja, strah od zlih duhova, ukletih predaka ili možda epidemije. Zanimljivi su konjski grobovi u kojima su konji položeni s desne strane pokojnika, koji su položeni na taj način da gledaju u konja i kao da ga žele zajahati (Rapan Papeša i Šmalcelj Novaković, 2016).

Avarsko groblje u Nuštru drugo je najveće takvo u Hrvatskoj s 201 ukopom. Godine 2013. analizirano je 196 grobova avarskih pojedinaca bez obzira na relativno lošu očuvanost njihovih ostataka. Na ovom kasnoavarskom groblju pronađeni su pogrebni ostaci svih dobnih i spolnih skupina. U pronađenim ostacima nema toliki broj dječjih s obzirom na njihovu visoku stopu smrtnosti u to doba. Očuvanost njihovih kostiju vjerojatno je manja zbog stresa prouzročenog nedostatkom željeza koji se može objasniti gastrocrijevnim ili parazitskim bolestima te manjkom željeza u prehrani. Promjene na kralježnicama i dugim kostima pronađenih pokojnika u kombinaciji sa Schmorlovim defektom govore o tome da su tadašnji stanovnici Nuštra najviše koristili rameni zglob. Otkriven je i jedan slučaj trepanacije. Trepanacija je operacija koja se radi s posebnim instrumentom koji služi za otvaranje šupljine, najčešće na lubanji zbog rasterećenja mozga uslijed ozljede i nakupljene krvi. Taj operativni zahvat poznat je ljudima još od neolitika, a u ovom slučaju je dokaz da su se Avari brinuli o svojim bolesnim članovima zajednice (Premužić i dr., 2013).

Bioarheološkom analizom utvrđuje se da je kasnoavarsko doba bilo vrijeme relativnog mira. To se zaključuje dovođenjem u vezu pojačan uzgoj žitarica, poput prosa, ječma i pšenice, s izostankom ozljeda usred obrane ili napada. Seoski stanovnici Nuštra u 8. stoljeću živjeli su mirnim sjedilačkim životom na marginama avarske države koncentrirani na pojačanju aktivnost bavljenja poljoprivredom i tkanjem. Može se reći kako je ovo savršeni primjer zajednice koja je u potpunosti prešla na sjedilački način života. To se može zaključiti zbog činjenice da Nuštru nije pronađen niti jedan komad oružja, osim nekoliko komada vrha strijela. Čak i u dva otkrivena konjska groba izostaje konjska oprema. Zanimljivo u vezi avarskog groblja u Nuštru je to što je puno veći postotak pokojnika pronađeno pokopano s olovnim ili keramičkim pršljenicima za vreteno, čak 57,3 % žena i 20 % odraslih kojima nije moguće odrediti spol. Pršljenici služe kao uteg za preslicu uz pomoć koje se predu niti tkanine. Otkrićem ovolike količine pršljenika, a skoro nikakve količine oružja, Nuštar se uvelike razlikuje od nalazišta u Otoku i Privlaci. U njima je obrnuta situacija, manjak pršljenika, a puno više oružja. U Privlaci je u 230 ukopa pronađeno samo četiri pršljenika.

Dolazi se do zaključka da postoje dva tipa naselja za vrijeme II. avarskog kaganata, naselja vojničkog karaktera i civilnog karaktera. Pršljenici su najčešće pronađeni u grobovima starijih žena, ali i u grobovima djece. Još jedna zanimljivost je ta da je samo u jednom grobu pronađen pršljenik zajedno s iglom za šivanje, a igle su u sedam slučajeva nađene samostalno. Pošto su pređenje, tkanje i šivanje usko povezani, time se može zaključiti mogućnost specijalizacije unutar tkalačke proizvodnje u Nuštru u 8. stoljeću.

Pršljenici su nađeni u grobovima svih društvenih skupina, bez obzira na količinu imetka. Istraživanje avarskog lokaliteta u Nuštru dalo je mnogo novih spoznaja o načinu života u kasnoavarskom periodu, pogotovo žena. Zašto je baš u Nuštru toliko pronađenih pršljenika, pogotovo olovnih koji su jako rijetki, još se treba dodatno istražiti. No, Nuštar je sigurno jedan od zanimljivijih prikaza načina života Avara u tom periodu. Narodi poganske vjeroispovijesti, kao što su bili Avari i Slaveni, često su povezivali tkalačku aktivnost s vjerovanjem u predodređenost sudbine, stoga ne čudi kako je ovo zanimanje tada bilo od velike gospodarske, ali i duhovne važnosti (Rapan Papeša, 2014) (sl.18).

Sl.18. Rekonstrukcija načina nošenja pršljenika (izradila: Rapan Papeša, A.)

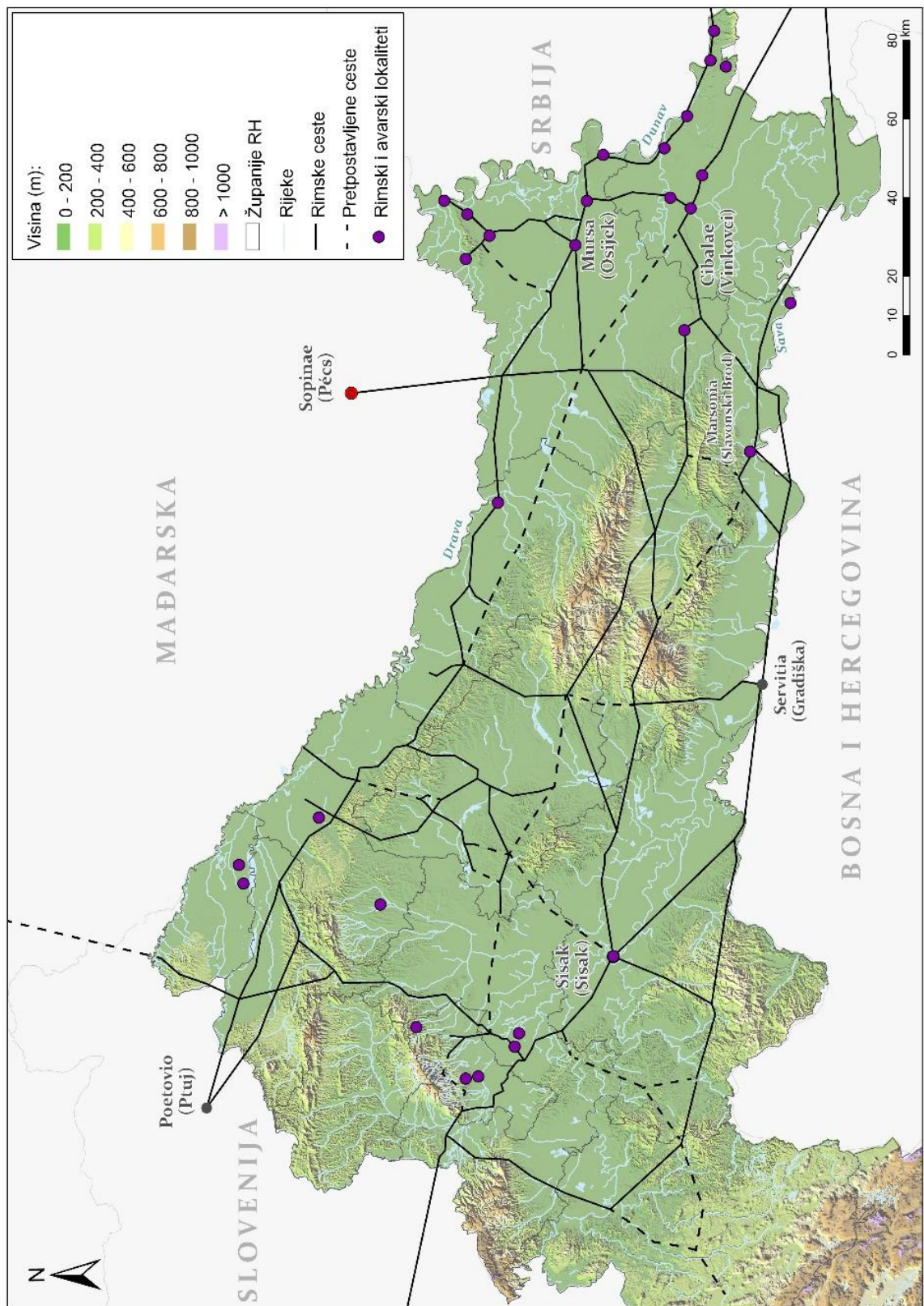
Izvor: Rapan Papeša, A., 2014.

7.2. Avarski lokaliteti na temeljima rimskih lokaliteta

Mnogi avarski lokaliteti u Kontinentalnoj Hrvatskoj ujedno su i lokaliteti iz perioda prapovijesti, kamenog doba i antike što svjedoči o kontinuiranosti naseljenosti ovog prostora. Nedvojbeno je da su ostaci rimske arhitekture i cesti bili baza za naseljavanje mnogih naroda u ranom srednjem vijeku pošto su već utvrđeni strateški povoljni putevi i mjesta za trgovinu, promet i naseljavanje. S tom činjenicom u vezu se dovodi i naseljavanje Avara na prostor Kontinentalne Hrvatske.

Većina avarskih lokaliteta smjestilo se uz ostatke rimskih prometnica te na ostacima rimskih utvrda i naselja uz Dunav u istočnoj Slavoniji. Kao i stanovništvo za vrijeme Rima, i Avari su se naseljavali na povoljnim riječnim prijelazima i na križištima prometnica. Logično je da su postojeći rimski municipiji i kolonije nakon propasti Rima opetovano naseljavani zbog već postojeće infrastrukture.

Lokaliteti s avarskim nalazima koji su na temeljima već postojećih antičkih naselja u Vukovarsko-srijemskoj županiji su: Bapska, Ilok, Nuštar, Sotin, Stari Jankovci, Šarengrad, Vinkovci i Vukovar. U Osječko-baranjskoj županiji to su: Batina, Dalj, Đakovo, Kneževi Vinogradi, Osijek, Popovac, Sarvaš i Zmajevac. U Brodsko-posavskoj županiji avarski nalazi su podvodni i slučajni pa se tako ne mogu dovoditi u veliku vezu s naseljenošću za vrijeme Rimskog Carstva, ali pronađeni su u blizini Slavenskog Broda i Slavenskog Šamca koji su bili naseljeni u antičko doba. Neupitno je da su Avari naseljavali i ta područja zbog blizine Sirmiuma i rijeke Save. U Sisačko-moslavačkoj županiji avarski artefakti su pronađeni na mjestu rimske kolonije Siscije u Sisku. U Čađavici u Virovitičko-podravskoj županiji pronađen je rimski novac iz 3. stoljeća i grob bračnog para iz avarskog perioda te se može zaključiti kako je to mjesto bilo kontinuirano naseljeno i kroz antiku i kroz rani srednji vijek. Koprivnica i Križevci također su bili naseljeni i u doba antike i za vrijeme Avara. Novo Čiče i Velika Gorica odnosno šire područje Velike Gorice u Zagrebačkoj županiji također je bilo privlačno i Rimljanima, pa i Avarima o čemu svjedoče ostaci rimske i avarske nekropole. U Glavnici Donjoj u Gradu Zagrebu na lokalitetu Kuzelin na mjestu ostataka rimskog refugija i kule pronađen je avarodobni vrh strijele što dovodi u vezu naseljenost Rimljana i Avara. Slična je situacija i na kuli Gradec na Gornjem gradu u Zagrebu, kao i u Trnju gdje su otkrivene rimske nekropole i avarska nekropola. U Prelogu u Međimurskoj županiji je za vrijeme Rimskog Carstva stajala ladanjska vila, a pronađeno je manje avarsko groblje. U Draškovicima, također u Međimurskoj županiji, pronađeni su i rimski i avarski artefakti. Filtriranjem avarskih lokaliteta koji su nastali na temeljima već postojećih rimskih naselja može se zaključiti koja su to naselja u Kontinentalnoj Hrvatskoj vjerojatno osnovani u avarsko doba (sl.19).

Sl.19. Avarski lokaliteti na rimskim temeljima u Kontinentalnoj Hrvatskoj

Izvor: IARH, 2017; Šmalcelj Novaković, P., 2020.

U doba kada su Avari osvojili Sirmium (Sremska Mitrovica) 582. godine, vjerojatno je pala i Siscija (Sisak). Može se zaključiti kako je siscijska biskupska stolica bila napuštena. Iako je crkvena organizacija nestala, kršćanski kult stanovništva nije. Kršćanstvo je održavala jezgra romanskog stanovništva koje je tokom 7. stoljeća nastavilo živjeti u Sisciji. Avarskim odnosno slavenskim osvajanjem Siscije, ona je na početku vjerojatno služila kao slavensko uporište iz kojeg su oni nadirali prema jugu odnosno Dalmaciji. Time je započela preobrazba rimske Siscije u ranosrednjovjekovno naselje. Arheološki nalazi iz tog doba upućuju na kontinuiranost njene naseljenosti. Siscija postaje sve sličnija tipičnom ranoslavenskom naselju, a na suprotnoj obali Kupe je vjerojatno stajala utvrda, no to još nije arheološki potvrđeno. Pronađeni bizantski novac i ostaci ukrasne konjske opreme upućuju na to da su dospjeli na područje Siscije avarskim posredstvom. U ranom srednjem vijeku Siscija urbanistički i populacijski degradira te se zbog manjka arheoloških nalaza iz avarskog doba ne može se zaključiti u kojem se opsegu život nastavio u tom nekad važnom rimskom gradu (Bilogriović i Gračanin, 2014).

Što se tiče kolonije Cibalae (Vinkovci), i tamo se život kontinuirano nastavio nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva, ali u puno manjoj mjeri. Poslije uništenja Gepidskog kraljevstva 567. godine čini se da se cibalsko područje opustošilo, čak se ni Avari ni Slaveni nisu tamo isprva naselili. Do kraja 6. stoljeća urbano tkivo Cibalae je toliko odumrlo da je degradirano na ruralno naselje. Lagano oživljavanje grada javlja se u 7. stoljeću, a većina pridošlica se do druge polovice 8. stoljeća smjestila u okolici grada potpuno odbacivši rimsku tradiciju (Gračanin i Rapan Papeša, 2011).

8. Rezultati i rasprava

Mir između Avara i Bizantskog Carstva, koji je kao i svaki njihov sklopljen mir trajao kratko, sklopljen je 598. godine. Tim mirom utvrđena je službena granica između njih na rijeci Dunav. Može se neslužbeno pretpostaviti da je i rijeka Sava do svog ušća u Dunav također bila granica između te dvije sile. Međutim, arheološki dokazi avarske prisutnosti iz 7. stoljeća, na desnoj obali rijeke Save tvrde da ta granica nije strogo poštovana, a još je nesigurnija granica uzvodno uz rijeku Savu. Avarski nalazi južno od rijeke Save svjedoče o kontinuiranosti avarske naseljenosti na prostoru Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine. U Sisku su pronađeni avarski ostaci koji svjedoče o namjeri Avara da kontroliraju mostove na rijekama Kupe i Save te prometnice koje su vodile prema Jadranskom moru i jugu.

Nakon sloma svih bizantskih uporišta na jugu Panonije i njihove vladavine koja je ionako bila samo formalna, Avari zajedno sa Slavenima intenzivnije naseljavaju prostor južne Panonije odnosno Kontinentalne Hrvatske. O tome svjedoči pronalazak vrha trokrilne ranoavarske strijele na ostacima rimsko-bizantske kule na lokalitetu Kuzelin u Glavnici Donjoj u Gradu Zagrebu i pronalasci ostataka bedema i višestruki znakovi rušenja te ostaci slavenskog paljevinskog groblja iz kasnog 6. stoljeća na mjestu današnjeg Svetišta Majke Božje Gorske u Loboru. Ovi lokaliteti svjedoče o postojanju uporišta u Središnjoj Hrvatskoj oko kojih su u ranom srednjem vijeku vođene borbe oko prevlasti nad tim prostorom zbog povoljne lokacije za napade na zapad i jug i blizine Podravske magistrale i ceste za Sisciju (Sisak). Slično se može utvrditi i za ostatke kula u Ozlju i na Gradecu u Zagrebu, ali to nije u potpunosti istraženo. No, konjanički grob iz Trnja u Zagrebu ukazuje na to da je pokojnik moguće bio vojnik gradečke kule. Avari su još 580-ih godina zaposjeli područja oko Sirmiuma (Sremska Mitrovica), o čemu svjedoče ranoavarski nalazi u Oroliku, Osijeku, Zemunu i Sremskoj Mitrovici. Avari su bili apsolutno zainteresirani i angažirani u namjeri da preuzmu sve strateške točke u Kontinentalnoj Hrvatskoj pošto im je središte kaganata bilo smješteno duboko u kontinentu (Gračanin i Pisk, 2015).

Hrvoje Gračanin tvrdi da je Baranja između 6. i 7. stoljeća Avarima bila važno strateško područje koje je tada bilo još veoma rijetko naseljeno, osim područja oko nekadašnjih rimskih vojnih utvrda i uz staru prometnicu prema Mursi (Osijek). Baranja je bila poveznica između sjevernih i južnih dijelova Panonije i služila je kao odskočna daska Avara za napade protiv Bizantskog Carstva. Prostorni razmještaj avarskih nalaza pokazuje namjere Avara da kontroliraju područja oko rijeka Drave, Save i Dunava. Za ranoavarski period karakteristična je odsutnost avarskih naselja u većini dijelova Kontinentalne Hrvatske, vjerojatno zbog njihovog konjaničkog načina života. Sigurno je da su u ranoavarsko doba bili izraziti depopulacijski procesi i u Kontinentalnoj Hrvatskoj je većina prostora opustošena.

Nakon avarskog i slavenskog neuspješnog napada na Carigrad 626. godine, avarska vlast u Panonskoj nizini bila je pasivna te se njihova vojna politika usmjerila prema zapadu. Svojom vladavinom nad različitim pokorenim etnosima u kaganatu, Avari su potaknuli snažnije naseljavanje osvojenog prostora. To je pokrenulo mijenjanje načina života s nomadskog na sjedilački s naglaskom na poljoprivredu i stočarstvo te je tako naseljavanje postajalo sve intenzivnije i populacijski tokovi prema Kontinentalnoj Hrvatskoj sve jači. Brojnost pronađenih arheoloških ostataka ukazuje na to da su Avari zbog veće naseljenosti i puno boljeg strateškog položaja favorizirali Slavoniju više nego Središnju Hrvatsku.

Do kraja 7. stoljeća, a pogotovo u 8. stoljeću niknulo je više populacijskih točaka u Slavoniji, Baranji i Srijemu. Sudeći prema brojnosti grobova pronađenih u avarskim nekropolama u Privlaci, Nuštru, Starim Jankovcima, Bijelom Brdu i Šarengradu može se zaključiti kako su ova naselja bila pristojne veličine (Gračanin, 2015).

Avarski artefakti otkriveni su na nizu lokaliteta uz desnu obalu Dunava na širem vukovarskom prostoru, što svjedoči o gustom naseljenosti toga područja u vrijeme II. avarskog kaganata. „Zahvaljujući sačuvanim podacima o točnom mjestu pronalaska pojedinih artefakata moguće je locirati prostorni smještaj naselja Sotin. Ono je obuhvaćalo isto područje koje je prethodno pripadalo Cornacumu. Naselje iz razdoblja seobe naroda i ranog srednjeg vijeka ležalo je uz rubni dio lesne zaravni, odnosno iznad dunavske obale Vručak i središta današnjeg Sotina“ (Ilkić, 2007, 282).

Tokom 8. stoljeća vladao je relativni mir u avarskom kaganatu, osim pokojih nesuglasja na granicama s Karantanijom i Bavarskom. Međutim, na zapadu se javlja nova jaka europska sila, Franačko Kraljevstvo. Isprva su Avari mirno gledali kako Franci polagano šire svoj utjecaj, ali kada su osvojili Langobardsko Kraljevstvo i Bavarsku i došli do same granice kaganata, kreću se spremati za rat s Francima. Taj rat Avari nisu uspjeli dobiti te Franci osvajaju i pljačkaju avarsko uporište. Ne zna se točna jugozapadna granica Avarskog kaganata i Franačkog Kraljevstva, ali se uzima da to bio širok pojas između rijeka Soče i Save. Avarski arheološki nalazi upućuju na to da su Avari na jugozapadu kaganata držali prostor omeđen Savom i Sutlom. Njihov se utjecaj nesumnjivo širio duž cijele rijeke Save, jer manjak avarskih nalaza ne znači da njihov utjecaj nije postojao. To što neko područje oskudijeva avarskim nalazima jednostavno je problem manjka sustavnih arheoloških istraživanja na tim područjima. Takva područja su u ovom slučaju područja Središnje Hrvatske. Avarski utjecaj širio se i izvan spomenutih okvira, južnije od rijeke Save, ali ne u znatnoj mjeri zbog nepristupačnosti terena za avarske konjanike i konje. Takav slučaj je i u Bosni i Hercegovini, te nije slučajno što se granice avarskog kaganata poklapaju s prostorom Panonske nizine. Podravska magistrala bila je ključna u franačkom osvajanju Avarskog kaganata isto kako je bila ključna i za Avarske napade prema zapadu. Podravska magistrala bila je najvažnija južnopanonska ranosrednjovjekovna prometnica koja je još mogla poslužiti za kretanje i napredovanje vojski. Zbog veće koncentracije avarskih arheoloških nalaza u međimurskom i koprivničkom dijelu Podravine može se zaključiti da su Avari ovdje imali vojno uporište na koje su Franci zacijelo naišli.

U okolici Koprivnice pronađeni su avarski paloš, dugi bojni nož i sjekira koji dokazuju prisutnost avarskog vojnog uporišta. „Spomenuti lokaliteti pružaju zaokruženu sliku o strateškom smještaju avarskih uporišta u blizini povoljnih riječnih prijelaza i na križištima putova, u čemu se jasno uočava dosljednost u zaposjedanju ključnih položaja, a ujedno ocrtavaju i rasprostranjenost avarske vlasti na južnopanonskom prostoru.“ (Gračanin, 2009, 37).

Kad su u pitanju ranosrednjovjekovni avarski lokaliteti u Slavoniji, nalazimo ih u međusobno relativno neposrednoj blizini, kao na primjer Privlaku i Otok. Uspoređujući avarske lokalitete u Nuštru i Otoku, primjećuje se dvojnost naselja. Dok je Otoku pronađeno puno ostataka oružja u avarskim grobovima i samo jedan pršljenik, u Nuštru je suprotna priča. Pronađeno je puno pršljenika koji upućuju na jaki značaj tkalačku privrede, dok oružja gotovo da i nema. Ova dvojnost dovodi u pitanje vojni i gospodarski značaj Srijema u kasnoavarsko doba, koji je bio jači? Odgovor se može dobiti samo daljnjim terenskim istraživanjima uzevši u obzir strateški značaj i blizinu Podravske magistrale, Posavske magistrale i Dunavskog limesa koji vode dalje prema istoku.

Avarski lokaliteti koji nisu vezani uz lokalitete na kojima su pronađeni rimski ostaci su: Borovo, Bijelo Brdo, Otok, Privlaka, Brodski Drenovac, Brestovac, Draž, Kotlina, Borova, Vučedol, Dalj Planina, Samatovci, Marinbrod, Novska, Velika Horvatska i Struga Nartska. Za neke lokalitete koji nemaju rimskih ostataka, ne znači da nisu bili naseljeni prije Rimljana i Avara, a to su: Vučedol, Bijelo Brdo, Privlaka i Borovo, tako da oni sigurno nisu nastali isključivo u avarskom periodu. Od preostalih naselja ona u kojima su nađena avarska groblja, uništena avarska groblja ili po jedan grob mogu se smatrati isključivo avaordobnim naseljima. To su redom po relevantnosti: Otok u Vukovarsko-srijemskoj županiji, Brodski Drenovac i Brestovac u Požeško-slavonskoj županiji, Draž i Kotlina u Osječko-baranjskoj županiji i Borova u Virovitičko-podravskoj županiji. U Dražu, Kotlini i Borovoj pronađen je po jedan uništeni avarski grob, što ne znači da je tu stajalo avarsko naselje, ali isto tako ne znači da nije, jer moguće je da postoji još neotkrivenih grobova. U Brestovcu je pronađeno uništeno avarsko groblje, u Brodskom Drenovcu groblje s 32 avarska ukopa, a u Otoku s 22 ukopa. Za posljednja tri naselja uistinu se može zaključiti kako su nastala u avarskom periodu.

Hrvoje Gračanin dosada je najbolje rekonstruirao rimsku prometnu mrežu u Kontinentalnoj Hrvatskoj. On tvrdi da je Posavska magistrala išla preko naselja Dubovica kod Karlovca, za koju tvrdi da je putna postaja Romula, preko Quadrate (Topusko) i putne postaje Ad Fines, koju smješta u naselje Mali Gradac, pa da je dalje nastavljala uz rijeke Unu i Savu. To bi značilo da je Posavska magistrala ulaskom na današnji teritorij Hrvatske kod Bregane kretala južno prema Samoboru i Karlovcu, međutim nema dovoljno ostataka prometne infrastrukture koje bi to potvrdile. Rezultati istraživanja upućuju da je prometna ruta Samobor – Dubovica – Topusko – Mali Gradac vjerojatno bila sporedni odvojak Posavske magistrale. Nudi se mogućnost da je Posavska magistrala išla kroz prostore današnje Zagrebačke županije i Grada Zagreba, što je i logično zbog činjenice da je to najkraća prometna ruta od Aemone do Sirmiuma te prolazi kroz jedno od najvažnijih prometnih čvorišta južne Panonije, Sisciju. Također, to je razumljivo zbog brojnih otkrivenih arheoloških ostataka prometne infrastrukture na prostoru Zagrebačke županije i Grada Zagreba. Također, činjenica Otta Kronsteina da je etimologija imena naroda *Hrvat* (kojeg povezuje doslovno sa svakom sličnom riječi) bitna za donošenje nekih zaključaka o hrvatskom podrijetlu, nije toliko relevantna za to, kako je i Walter Pohl predložio. Postoji velika mogućnost da su Hrvati zaista potekli od Avara, to jest da su dio slavenskog naroda koji su oni pokorili i stavili u svoju službu. Čvrstih dokaza nema, ali ta teorija ne zvuči nestvarno. Novijim sustavnim istraživanjima avarskih lokaliteta u istočnoj Slavoniji otkrivene su nove pretpostavke o načinu života stanovnika tog prostora u avarskom periodu. Takva istraživanja bi se trebala još intenzivnije nastaviti i ako je moguće obuhvatiti sve veći prostor, pogotovo u Središnjoj Hrvatskoj.

9. Zaključak

Kako se povijest uvijek ponavlja na istom prostoru tako je i prostor Kontinentalne Hrvatske oduvijek bilo područje velikog interesa mnogih naroda i utjecaja. Taj prostor oduvijek je bilo granično područje između zapada i istoka, civiliziranog i neciviliziranog svijeta, sukob različitih uvjerenja i religija. Za vrijeme antike Rimljani su ostavili veliki utjecaj na narode koji su se naselili na prostore koji su prije raspada Zapadnog Rimskog Carstva oni držali pod kontrolom. Ostavili su veliku količinu infrastrukture u naslijeđe budućim naraštajima, kao i druge vrijednosti. Na primjer, ostavili su bitne prometne rute i vojne utvrde, koje su i nakon njih poslužile novim doseljenicima za trgovinu, obranu i promet. Prometni sustav u Kontinentalnoj Hrvatskoj odnosno tada južnoj Panoniji, bio je jako razgranat.

Uz tri najbitnije prometnice, Podravsku magistralu, Posavsku magistralu i Dunavski limes, postojala je i regionalna unutrašnja cesta. Bitni prometni putevi su bile i lokalne ceste i riječni putevi. Isto kao Rimljani te Lanogobardi i Gepidi nakon njih, i Avari su se naseljavali na strateški najpovoljnije lokacije u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Konkretnije na križištima prometnica, povoljnim riječnim prijelazima i uz doline rijeka i kotlinama gora te na njihovim južnim obroncima. Također su se koncentrirali oko vojnih utvrda zbog obrambene važnosti i u okolici ostataka većih rimskih gradova poput Cibalae (Vinkovci) i Murse (Osijek). Područje Baranje odnosno istočne Slavonije služio im je kao odskočna daska za navale prema Bizantskom Carstvu. Područje Središnje Hrvatske oko današnje Koprivnice i Varaždina kao odskočna daska prema zapadu zbog još uvijek prometne Podravske magistrale, koja i dalje mogla poslužiti za pokret vojske. Također, područje Posavine i Pokuplja oko Siska je služilo kao odskočna daska Avarima, čak više Slavenima (Hrvatima), za napredovanje prema jugu i Jadranskom moru. Avarima je oduvijek namjera bila zaposjesti sve strateške pozicije u Panonskoj nizini. U drugoj polovici 7. stoljeća Avari kreću živjeti puno mirnijim životom započevši preobrazbu načina života sa nomadsko-konjaničkog na sjedilačko-poljoprivredni. O tome svjedoče mnogi kasnoavarski izvori njihovih ostataka poput kostiju prema kojima se vidi da su ozljede većinski slučajnog svakodnevnog karaktera, a ne obrambenog ili napadačkog. U 8. stoljeću uviđa se sve izrazitije naseljavanje, pa su Kontinentalnu Hrvatsku tada zahvatili mnogo snažniji populacijski tokovi. Najjača prisutnost Avara u Kontinentalnoj Hrvatskoj bila je u Vukovarsko-srijemskoj i Osječko-baranjskoj županiji te je tamo otkriveno najviše njihovih ostataka. Naselja s otkrivenim najvećim avarskim grobljima su Privlaka, u kojoj je najveće avarsko groblje u Hrvatskoj dosad zabilježeno, Nuštar, Stari Jankovci, Bijelo Brdo, Šarengrad, Brodski Drenovac i Otok.

Najaktualnije su istražena groblja u Nuštru, Šarengradu, Starim Jankovcima i Otoku te su se tim istraživanjima otkrili novi uvidi u način života stanovnika avarskog perioda u istočnoj Slavoniji. Uspoređujući arheološka nalazišta u Nuštru i Otoku koja su relativno fizički blizu, dolazi se do zaključka kako je postojala dvojnost naselja u tadašnjem avarskom društvu. Dok je u Otoku vladao vojnički karakter koji nam dokazuju mnogi nalazi oružja u grobovima, u Nuštru je suprotna priča, s puno nađenih oruđa za predenje, tkanje i šivanje tkanina. Zaključuje se kako je u Nuštru bila snažna tkalačka privreda, čak se zamjećuje i specijalizacija unutar te djelatnosti. Filtriranjem avarskih lokaliteta koji su nastali na temeljima već postojećih rimskih naselja zaključena su naselja koja su nastala isključivo u avarskom periodu, a to su Otok u Vukovarsko-srijemskoj županiji te Brodski Drenovac i Brestovac u Požeško-slavonskoj županiji.

Podrijetlo Avara, kao i Hrvata, i dalje su zagonетка, pa postoje mnoge teorije istih. Avari su svojim putem iz Srednje Azije prema Europi pod svoje „žezlo“ uzeli mnoge razne turkijske, iranske i slavenske narode. Zanimljivo je da im je drugi stalež bio sačinjen od pješadije pokorenih naroda, najčešće Slavena. Međutim, odnos drugog staleža između prvog, zapovjedničkog staleža i trećeg koji je bio sačinjen od pokorenog stanovništva većinski poljoprivrednika, bio je posrednički i pun uzajamnog poštovanja, povjerenja i slobode. Svi građani avarskog kaganata mogli su se dići na društvenoj ljestvici, osim naravno do prvog staleža gdje su bili isključivo avarski konjanici, zapovjednici i uprava te eventualno žene drugih naroda koje su se udale za Avare. Takve, recimo čak liberalne društvene okolnosti, dovele su do dva veoma zanimljiva društvena fenomena. Prvi je simbioza života naroda Avara i Slavena koja je potakla i drugi fenomen – „fenomen asimilacije većine u manjinu“. To znači da nije došlo do postupne avarizacije, već do slavenizacije stanovništva, što je teško shvatljivo. To se objašnjava time što su Slaveni očito imali razvijen dominantniji jezik, bili su primarno sjedilačkog načina života, slavenske žene mogle su se udavati za avarske odličnike šireći tako svoj utjecaj, prihvaćaju kršćanstvo bez većih opiranja čime postaju, recimo to tako, „civiliziraniji“ i postaju bolje prihvaćeni u tadašnjem kršćanskom europskom društvu. S vremenom će Slaveni na području avarskog kaganata postajati sve brojniji te će na kraju postati i dominantniji od Avara na tom prostoru. Avari su se postepeno asimilirali u slavensku kulturu. Avari su prisutni u Europi do 10. stoljeća, ali tek kao ostaci nekada velikog naroda koji je europskoj povijesti ostavio veliko nasljeđe. Geopolitička karta Europe tada se jako mijenja i do danas Slaveni ostaju dominantni na prostoru Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe.

Može se slobodno reći kako su za to uvelike odgovorni Avari koji su imali ključnu ulogu u seobama Slavena prema Europi, tako da je njihova uloga u stvaranju europske povijesti zaista velika i važna. Ne čudi teorija da su Hrvati potakli od Avara. Postoje izvori koji upućuju da je naziv *Hrvat* u avarskom periodu označavao jedan od vojničkih rangova koji je ostao kao naziv za lokalni etnos. Navodno su Hrvati bili imućniji stanovnici avarskog društva koji su odbacili avarski jezik i prihvatili slavenski te su asimilacijom Avara i avarske kulture u slavensku ostali žitelji prostora Kontinentalne Hrvatske odnosno južne Panonije, ali i Ilirika, kao Hrvati. Ta činjenica nije nemoguća. Međutim, avarska teorija podrijetla Hrvata nije prihvaćena od strane Hrvata jer im većini, nažalost, nije privlačna ideja da su podrijetlom sa sjevera Srednje Azije, već preferiraju teoriju čistog europskog podrijetla.

Kako bi smo riješili sve zagonetke koje nam je povijest ostavila u naslijeđe, ne preostaje ništa drugo nego nastaviti istraživati za buduća nova saznanja. Daljnjim terenskim istraživanjima trebalo bi se pokušati još više identificirati rimske prometnice i putne postaje te doći do novih spoznaja o avarskom periodu u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Pogotovo u Središnjoj Hrvatskoj, gdje manjka sustavnih arheoloških i historijsko geografskih istraživanja avarskog perioda. Na primjer, na području Bjelovarsko-bilogorske županije pronađeno je najviše ostataka rimske prometne infrastrukture nego igdje drugdje u Kontinentalnoj Hrvatskoj i treba se više istražiti zašto je to tako. Treba se dalje istražiti pojava dvojnosti karaktera avarskih naselja i specijalizacije privrede unutar njih. Na prvo mjesto treba staviti interdisciplinarni pristup istraživanjima i povezivanje znanosti poput geografije, arheologije i povijesti. Treba potaknuti zainteresiranost vlasti i stanovnika Hrvatske zanimljivim informacijama o prošlosti prostora na kojem žive, jer Kontinentalna Hrvatska ima jako puno potencijala biti na karti raznih antičkih, srednjovjekovnih i drugih povijesnih turističkih ruta.

Literatura:

Andrić, S., 2002: Južna Panonija u doba velike seobe naroda, *Scrinia Slavonica* 2, 117-166.

Carić, M., i dr., 2019: Bioarheologija kasnoavarske populacije iz nalazišta Šarengrad – Klopare: preliminarni rezultati, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 36, 161-180.

Dizdar, M., Rapan Papeša, A., Rimpf, A., 2018: Rezultati zaštitnih istraživanja kasnoavarodobnog groblja Šarengrad – Klopare 2017. godine, *Annales Instituti Archaeologici* 14, 13-19.

Dizdar, M., Rapan Papeša, A., Rimpf, A., 2020: Rezultati zaštitnih istraživanja kasnoavarodobnog groblja Šarengrad – Klopare 2019. godine, *Annales Instituti Archaeologici* 16, 8-17.

Glamuzina, N., Fuerst-Bjeliš, B., 2015: Historijska geografija Hrvatske, Sveučilište u Splitu, Split, 72-73.

Gračanin, H., 2009: Avari, južna Panonija i pad Sirmija, *Scrinia slavonica* 9, 7-56.

Gračanin, H., 2010: Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica* 10, 9-69.

Gračanin, H., Rapan Papeša, A., 2011: Postrimski grad u južnoj Panoniji: primjer Cibala, *Scrinia Slavonica* 11, 7-30

Gračanin, H., Bilogrivić, G., 2014: Postrimski grad u južnoj Panoniji: primjer Siscije, u: *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti i Zavoda povijesnih društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 32, 1-26.

Gračanin, H., 2015: Sjeveristočna Hrvatska u ranome srednjem vijeku, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (550 – 1150)* (ur. Horvat, R.), Matica Hrvatska, Zagreb, 367–384.

Gračanin, H., Pisk, S., 2015: Sjeverozapadna Hrvatska u ranome srednjem vijeku, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (550 – 1150)* (ur. Horvat, R.), Matica Hrvatska, Zagreb, 345–366.

Herodot, 2007: *Povijest*, Matica Hrvatska, Zagreb.

- Heršak, E., Lazanin, S., 1998: Veze srednjoazijskih prostora s hrvatskim srednjovjekovljem. *Migracijske i etničke teme* 15 (1-2), 15-34.
- Heršak, E., Silić, A., 2002: Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest. *Migracijske i etničke teme* 18 (2-3), 197-224.
- Ilkić, M., 2007: Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 14, 277-288.
- Karaula, I., 2007.: *Starojankovčani kroz stoljeća 1301. – 2007: Iz prošlosti Starog Jankovca - knjiga druga*, Naklada Karaula, Vinkovci – Slakovci.
- Klaić, N., 1972: *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Školska knjiga, Zagreb.
- Konstantin VII. Porfirogenet, 1994: *O upravljanju carstvom*, August Cesarec, Zagreb.
- Kronsteiner, O., 1978: Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe?, *Wiener slavistisches Jahrbuch* 24, 137-157.
- Pohl, W., 1995: Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni, u: *Etnogeneza Hrvata* (ur. Budak, N.), Matica hrvatska, Zagreb, str. 86-96.
- Pohl, W., 2002: *Die Awaren: Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, Verlag Beck, München.
- Premužić, Z., Rajić Šikanjić, P., Rapan Papeša, A., 2018: Bioarheološka analiza avarodobnog groblja u Nuštru, *Znanstveni skup Arheologija na Dunavu 2013. godine*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 31, 117-122.
- Rapan Papeša, A., 2014: Keramički i olovni pršljenci za vretena iz avarodobnih grobova na lokalitetu Nuštar – Dvorac, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 36, 161-180.
- Rapan Papeša, A., Šmalcelj Novaković, P., 2016: Kasnoavarodobno groblje na Gradini u Otoku, Gradski muzej Vinkovci – katalog izložbe.
- Rogers, B., Scholz, B. W., 1970: *Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*, University of Michigan, Ann Arbor.
- Šišić, F., 1922: Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji, *Narodna starina* 1 (1), 17-22.
- Šmalcelj Novaković, P., 2020: Tablica avarskih nalazišta, Institut za arheologiju, Zagreb.

Vinski, Z., 1958: O nalazima u 6. i 7. stoljeću u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, *Opuscula archaeologica* 3 (1), 13-55.

Izvori:

Državna geodetska uprava (DGU), 2016: Središnji registar prostornih jedinica RH (GIS shapefleovi), Zagreb. <https://dgu.gov.hr/registar-prostornih-jedinica-172/172> (17.10.2020.)

Hamzabegović, H., 2016: Avarski kaganat na prostoru Istočne Europe, <http://www.bosliterni.ba/avarski-kaganat-na-prostoru-istocne-europe/> (02.01.2021.)

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, 2020: Panonija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46449> (09.12.2020.)

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, 2020: seoba naroda, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55428> (17.11.2020.)

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, 2020: Tabula Peutingeriana, Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60133> (12.12.2020.)

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, 2020: Vojna krajina, Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199> (09.12.2020.)

IARH, 2017: *Antički arheološki lokaliteti Republike Hrvatske*, Institut za arheologiju, Zagreb. <http://baza.iarh.hr/public/locality/map> (15.10.2020.)

IARH, 2018: *Life on the Roman Road*, Institut za arheologiju, Zagreb. <http://lrr.iarh.hr/> (17.10.2020.)

Lessman, T., 2008: Eastern Hemisphere in 500 AD, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:East-Hem_500ad.jpg (17.1.2021.)

Österreichische Nationalbibliothek, 2020: Tabula Peutingeriana, <https://www.onb.ac.at/> (12.12.2020.)

Peričić, D., 2019: Kultura avarskog doba razvijala se i u varaždinskom Brezju i Staroj vesi u Nedelišću, *7 Plus Regionalni Tjednik*, <https://regionalni.com/kultura-avarskog-doba-razvijala-se-i-u-varazdinskom-brezju-i-staroj-vesi-u-nedeliscu/> (17.12.2020.)

Vidić, M., 2020: Šarengrađani iz stoljeća sedmog: Bili su miroljubivi, ali neprijatelje su dočekivali željeznim mačevima, sabljama i sjekirama!, *Vukovar Dnevno*, <https://vukovar.dnevno.hr/obrazovanje-i-kultura/sarengradani-iz-stoljeca-sedmog-bili-su-miroljubivi-ali-neprijatelje-su-docekivali-zeljeznim-macevima-sabljama-i-sjekirama/> (03.01.2021.)

Prilozi:

Popis slika:

Sl.1. Jurakić, L., 2020: *Prostor istraživanja - Područje Kontinentalne Hrvatske*, izrađeno prema: DGU, 2016: Središnji registar prostornih jedinica RH (GIS shapefleovi), Zagreb. <https://dgu.gov.hr/registar-prostornih-jedinica-172/172> (17.10.2020.)

Sl.2. *Rimska pokrajina Panonija s prikazanim granicama pripadajućih provincija*, preuzeto s: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, 2020: Panonija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46449> (12.12.2020.)

Sl.3. Jurakić, L., 2020: *Rimski lokaliteti na području Kontinentalne Hrvatske*, izrađeno prema: IARH, 2017: Antički arheološki lokaliteti Republike Hrvatske, Institut za arheologiju, Zagreb. <http://baza.iarh.hr/public/locality/map> (15.10.2020.)

Sl.4. Jurakić, L., 2020: *Vrste rimskih lokaliteta na području Kontinentalne Hrvatske*, izrađeno prema: IARH, 2017: Antički arheološki lokaliteti Republike Hrvatske, Institut za arheologiju, Zagreb. <http://baza.iarh.hr/public/locality/map> (15.10.2020.)

Sl.5. *Isječak Tabule Peutingeriane – zaokružena Siscija*, preuzeto s: Österreichische Nationalbibliothek, 2020: Tabula Peutingeriana, <https://www.onb.ac.at/> (12.12.2020.)

Sl.6. *Isječak Tabule Peutingeriane - zaokruženo područje Dunavskog limesa*, preuzeto s: Österreichische Nationalbibliothek, 2020: Tabula Peutingeriana, <https://www.onb.ac.at/> (12.12.2020.)

Sl.7. Jurakić, L., 2020: *Rimske ceste u Kontinentalnoj Hrvatskoj prema Institutu za arheologiju*, izrađeno prema: IARH, 2017: Antički arheološki lokaliteti Republike Hrvatske, Institut za arheologiju, Zagreb. <http://baza.iarh.hr/public/locality/map> (15.10.2020.)

Sl.8. Jurakić, L., 2020: *Rimske ceste u Kontinentalnoj Hrvatskoj prema Hrvoju Gračaninu*, izrađeno prema: Gračanin, H., 2010: Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica* 10, 9-69.

Sl.9. Jurakić, L., 2020: *Područje Dunavskog limesa na području Istočne Slavonije*, izrađeno prema: IARH, 2017: Antički arheološki lokaliteti Republike Hrvatske, Institut za arheologiju, Zagreb. <http://baza.iarh.hr/public/locality/map> (15.10.2020.)

Sl.10. Jurakić, L., 2020: *Pretpostavljene rimske ceste na području Kontinentalne Hrvatske*, izrađeno prema: IARH, 2017: Antički arheološki lokaliteti Republike Hrvatske, Institut za arheologiju, Zagreb. <http://baza.iarh.hr/public/locality/map> (15.10.2020.)

Sl.11. *Države i narodi tada poznatog svijeta 500. godine*, preuzeto s: Lessman, T., 2008: Eastern Hemisphere in 500 AD, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:East-Hem_500ad.jpg (17.1.2021.)

Sl.12. *Europa 650. godine i II. avarski kaganat*, preuzeto iz: Muir, R., Treharne, R. F., Goodall, G., 1952: *Muir's Historical Atlas, Mediaeval And Modern*. 8. izdanje, London.

Sl.13. *Avarski kulturni tragovi i hrvatski toponimi na prostoru Srednje Europe*, preuzeto iz: Heršak, E., Lazanin, S., 1998: Veze srednjoazijskih prostora s hrvatskim srednjovjekovljem. *Migracijske i etničke teme* 15, 1-2: 15-34.

Sl.14. *Srebrne mjesečaste naušnice iz groba br. 29 u Šarengradu*, preuzeto iz: Dizdar, M., Rapan Papeša, A., Rimpf, A., 2018: Rezultati zaštitnih istraživanja kasnoavarodobnog groblja Šarengrad – Klopare 2017. godine, u: Dizdar, M. (ur.): *Godišnjak Instituta za arheologiju*, Institut za arheologiju, Zagreb, 13-19.

Sl.15. *Ukop avarskog konjanika i konja u grobu br. 25 u Šarengradu*, preuzeto iz: Dizdar, M., Rapan Papeša, A., Rimpf, A., 2018: Rezultati zaštitnih istraživanja kasnoavarodobnog groblja Šarengrad – Klopare 2017. godine, u: Dizdar, M. (ur.): *Godišnjak Instituta za arheologiju*, Institut za arheologiju, Zagreb, 13-19.

Sl.16. Jurakić, L., 2020: *Avarski lokaliteti na području Kontinentalne Hrvatske*, izrađeno prema: Šmalcelj Novaković, P., 2020: Tablica avarskih nalazišta, Institut za arheologiju, Zagreb.

Sl.17. Jurakić, L., 2020: *Karakteristika avarskih lokaliteta na području Kontinentalne Hrvatske*, izrađeno prema: IARH, 2017: Antički arheološki lokaliteti Republike Hrvatske, Institut za arheologiju, Zagreb. <http://baza.iarh.hr/public/locality/map> (15.10.2020.)

Sl.18. *Rekonstrukcija načina nošenja pršljenika (izradila: Rapan Papeša, A.)*, preuzeto iz: Rapan Papeša, A., 2014: Keramički i olovni pršljenci za vretena iz avarodobnih grobova na lokalitetu Nuštar – Dvorac, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 36, 161-180.

Sl.19. Jurakić, L., 2020: *Avarski lokaliteti na rimskim temeljima u Kontinentalnoj Hrvatskoj*, izrađeno prema: Šmalcelj Novaković, P., 2020: *Tablica avarskih nalazišta*, Institut za arheologiju, Zagreb; IARH, 2017: *Antički arheološki lokaliteti Republike Hrvatske*, Institut za arheologiju, Zagreb. <http://baza.iarh.hr/public/locality/map> (15.10.2020.)